

MARX'IN GÖZÜYLE HİNDİSTAN'DAKİ İNGİLİZ SÖMÜRGEÇİLİĞİ: BİR DÜŞÜNCE EVRİMİ

BRITISH COLONIALISM IN INDIA THROUGH THE EYES OF MARX: AN EVOLUTION OF THOUGHT

Sibel FÜGAN VAROL
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

İstanbul Ticaret Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve
Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye
Türkiye
Political Sciences and International Relations
Department, Istanbul Commerce University, Istanbul,
Türkiye
sfzvarol2019@gmail.com

Derleme
Review Article

DOI: 10.20875/makusobed.1679771

Geliş Tarihi/Received	11.04.2025
Revizyon/Revision	01.06.2025
Kabul Tarihi/Accepted	30.06.2025
Yayın Tarihi/Publication Date	30.11.2025

Atf:
Varol, S. F.. (2025). Marx'ın gözüyle Hindistan'daki
İngiliz sömürgeçiliği: bir düşünce evrimi. *Mehmet Akif
Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,
(42), 187-206.

Cite this article:
Işık, U. (2025). British colonialism in India through the
eyes of Marx: an evolution of thought. *Mehmet Akif
Ersoy University Journal of Social Sciences Institute*,
(42), 187-206.

This work is licensed under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Karl Marx, ilk dönem yazılarında kapitalizmin yayılmasını tarihsel olarak ilerici bir evre olarak görmüş ve sömürgeçiliği de bu bağlamda değerlendirmiştir. Bu bakış açısıyla, İngiliz sömürgecilerin Hindistan'da yol açtığı yıkımın “acı verici” olsa da “tarihsel ilerleme” açısından zorunlu olduğunu öne sürmüştür. Marx'a göre, Hint toplumunun siyasi örgütlenmesi “Doğu despotizmi” modeline uygundur. Bu modelin temelini de Asya tipi üretim tarzı oluşturmaktadır. Düşünür, yine bu dönem yazılarında, Hint toplumunun ve Avrupalı olmayan diğer toplumların kültürüne yönelik aşağılayıcı ifadeler kullanmıştır. Ancak Marx'ın sömürgecilik konusundaki görüşleri zaman içinde önemli ölçüde değişmiştir. 1850'lerin sonlarından itibaren sömürgeçiliğin yarattığı tahribatı görmeye başlayan Marx, tarihsel ilerleme tezini yeniden değerlendirmiş, tek yönlü tarih anlayışından uzaklaşmış ve sömürgeçiliğin yıkıcı etkilerinin yenilenmenin maddi koşullarını yaratmayabileceğini fark etmiştir. Yeni dönemde Avrupalı olmayan toplumların kültürlerine yönelik küçümseyici ifadelerini de terk eden Marx, sömürge isyanlarını destekleyen bir tutum benimsemiştir. Bu evrim, Marx'ın düşünsel esnekliğini ve değişme cesaretini göstermesi açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Marx, Sömürgecilik, İngiliz Sömürgeçiliği, Doğu Despotizmi, Asya Tipi Üretim Tarzı.

Abstract

In his early writings, Karl Marx saw the spread of capitalism as a historically progressive phase and evaluated colonialism in this context. From this perspective, he argued that the destruction caused by the British colonizers in India, though “painful”, was necessary for “historical progress”. Marx described the political organization of Indian society as “Oriental despotism”, and the basis of this model as the “Asian mode of production”. In his writings of this period, the thinker also made derogatory remarks about the culture of Indian society and other non-European societies. However, Marx's views on colonialism changed significantly over time. From the late 1850s, Marx began to see the devastation caused by colonialism, reevaluated the thesis of historical progress, moved away from his thesis of unidirectional progress of history and realized that the destructive effects of colonialism might not create the material conditions for regeneration. In this new period, Marx also abandoned his derogatory remarks towards the cultures of non-European societies and adopted a supportive attitude towards the revolts against colonialism. This evolution is important in showing Marx's intellectual flexibility and courage to change.

Keywords: Marx, Colonialism, British Colonialism, Oriental Despotism, Asian Mode of Production.

EXTENDED SUMMARY

Karl Marx lived in the 19th century, a period of widespread industrialization and capitalist system, and European colonial states occupying all parts of the world. He saw colonialism having directly linked to the development of capitalism, and he stated that the primitive accumulation necessary for the emergence of capitalism was provided through colonialism. Marx did not see colonialism as something to be condemned on its own. Instead, he was interested in the consequences of colonialism for historical development. According to his understanding of history, societies go through sequential modes of production, and it is a historical necessity that capitalism follows feudalism. This approach of Marx was also reflected in his evaluations of Britain's colonial activities in India and the economic destruction they caused.

Marx argued that Britain had a double mission in India: one destructive, the other regenerating. Indeed, the British colonizers destroyed the traditional weaving industry in India and brought "a sea of woes" to the country with the words of Marx. However, according to the thinker, at the same time, the British brought political unity to India, introduced the telegraph and British-style education, facilitated communication through steam power, and brought the country closer to modern industry by laying railroads. Although the British had their own economic interests behind these actions, Marx thought that the result would make India "the pioneer of truly modern industry". What actually happened, however, was that the railways did not lead to industrialization in India, but rather plunged the country into debt. Marx saw the destruction wrought by the British in India as "painful" but necessary for "historical progress". He said that this destruction was the "only social revolution" that had ever taken place in India. According to Marx, the British laid the material foundations of Western society in Asia by destroying feudal relations of production and replacing them with capitalist relations of production.

Marx's thoughts of India also included derogatory words about the cultural elements of Indian society. The thinker characterized Indian society as "undignified", "semi-barbarian", "stagnatory and vegetative" and humiliated the Hindu religion. These remarks are a reflection of Marx's view of Western capitalist societies as "civilized". However, such statements are not independent of the Eurocentric tendencies of Marx's own time.

Marx described the political organization model of Eastern societies, such as India and China, as "Oriental despotism" and the basis of Oriental despotism as the "Asian mode of production" which is characterised by the absence of private property, an obstacle to class struggle and therefore to social progress according to Marx.

Marx's views on colonialism changed significantly over time. After the 1850s, he began to see the destruction caused by colonialism and revised his views. In the 1860s and 1870s, he reassessed the category of historical progress, rejected historical determinism and abandoned the concept of "people without history". He realized that the destructive and regenerative effects of colonialism are not inseparable and that the destruction of traditional societies by colonialism may not necessarily create the material conditions for regeneration. His derogatory remarks about non-Western cultures were replaced by harsh criticism against colonizers and those who used derogatory terms for non-European peoples. He abandoned the thesis of a unidirectional history and moved towards the thesis of a multidirectional progress of history. He began to think that feudalism was a mode of production unique to Europe. Marx, who initially saw the lack of private property in land as a condition that made India backward, later stated that the abolition of communal property by the British was an act of British vandalism. The thinker's attitude towards colonial revolts also changed over time, and by 1881 he referred to anti-colonialists as revolutionaries. However, although there are different interpretations about his attitude during the 1857 Sepoy rebellion, the dominant view is that the revolt contributed to his transition towards an anti-colonial position.

Marx's thoughts on British colonialism in India, while initially focusing on the progressive role of capitalism and evaluating colonialism in this context, evolved over time to take more into account the destructive effects of colonialism and the resistance of colonial peoples. This evolution is important in terms of demonstrating Marx's intellectual flexibility and courage to change.

1. GİRİŞ

Karl Marx, ortaya attığı toplum projesiyle kitlelerin seferber edilmesine, birçok ülkede isyana ve rejim değişikliğine ilham kaynağı olmuş bir on dokuzuncu yüzyıl düşünürüdür. Düşünürün toplumsal, siyasi ve ekonomik fikirlerinin toplamı olarak tarif edilebilecek Marksist ideoloji de bugün hâlâ çok sayıda insanın aidiyet hissettiği bir fikirler bütünüdür. Ancak tıpkı diğer düşünürler gibi, Marx'ın düşünceleri de sorgulamaya, alt üst edilmeye, tümden veya kısmen ret yahut kabul etmeye imkân veren tartışmalı noktalar içermektedir.

Marx'ın sömürgecilğe ilişkin düşünceleri de sorgulamaya imkân vermekte, hatta sorgulamayı gerektirmektedir. Zira düşünürün tarih tezi ekseninde şekillenen toplum projesinde, Avrupalı sömürgecilerin işgal ettiği toplumlar için günümüz değerleriyle kabul edilemeyecek açıklama ve nitelendirmeler yer almaktadır. Aslında Marx'ın kendisi de bu düşüncelerden bir kısmını sonradan terk etmiş, sömürgeciliğin toplumların gelişim sürecindeki rolü, sömürgelerde yarattığı tahribat ve tarihsel ilerleme gibi konulardaki görüşlerini revize etmiştir. Politik önermeleriyle milyonları yönlendiren bir ideolojiye vücut vermiş bir düşünürün görüşlerini değiştirmiş olması ise yarattığı etkinin gücüne sığınmadan gerçeği aramaya devam etme cesaretini göstermesi açısından anlamlıdır.

Marx'ın görüşlerine yönelik değerlendirmelerin uzun bir geçmişi olmakla birlikte, Türkçe akademik literatürde konunun yeterince tartışıldığı söylenemez. Düşünürün politik aidiyet yaratan fikirlerinin tartışılmaması ise kendini tekrar eden, gerçekliği sorgulanmamış bilgilerin dolaşımını kolaylaştırmaktadır. Bu varsayım, söz konusu eksikliğin doldurulmasına katkı yapmayı amaçlayan bu çalışmanın da çıkış noktasını oluşturmuştur. Literatür taraması yöntemiyle gerçekleştirilen çalışma kapsamında, Marx'ın sömürgecilik konusundaki düşünceleri ve bu konuda geçirdiği evrim ilgili tartışmalarla birlikte ortaya konulmuştur. Düşünürün sömürgecilğe ilişkin yazılarında Hindistan'daki İngiliz sömürgecilği uygulamalarına yaptığı özel vurgu dikkate alınarak çalışmanın eksenini Hindistan'la sınırlandırılmıştır. Çalışmada, önce Marx'ın hayatı, eserleri ve teorik çerçevesi anlatılmış, ardından Hindistan'daki İngiliz sömürgeciliğinin tarihsel gelişimi hakkında bilgi verilmiş, daha sonra Marx'ın sömürgecilğe yönelik düşünceleri, zaman içinde geçirdiği evrim de dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

2. MARX'IN HAYATI VE ESERLERİ

Marx'ın yaşadığı on dokuzuncu yüzyıl, sanayileşmenin kapitalist sistem olarak vücut bulup yaygınlaştığı, Avrupalı sömürgeci devletlerin dünyanın dört bir yanını işgal ettiği, uluslararası güç dengelerinin İngiltere lehine değiştiği bir dönemdir. Bu yüzyılda yaşayan insanlar, Aydınlanma düşünürlerinin fikirlerinden, Fransız İhtilali'nden, sömürgecilikten ve Atlantik köleliğinden haberdardır. 1848 devrimlerine, 1871 Paris Komünü'ne, milliyetçi fikirlere ve toplumları bir sonraki yüzyılda ortaya çıkacak faşizme yatkınlaştıran bilimsel ırkçılık çalışmalarına tanık olmuştur. Marx'ın toplum projesinin önemli bir parçasını oluşturan sosyalist düşünce, Saint Simon (1760-1825), Robert Owen (1771-1858) ve Charles Fourier (1772-1837) gibi isimler tarafından telaffuz edilmeye başlanmıştır.

On dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sı, geliştirdiği toplum projesiyle yaşadığı döneme damga vuran isimlerden biri olan Marx'a da (1818-1883) ev sahipliği yapmıştır. Düşünürün hayatı, 1818 yılında Almanya'nın Trier şehrinde başlamıştır. Babası Heinrich Marx, aydınlanma düşünürlerinden etkilenmiş, Fransız Devrimi'nin fikirlerini benimsemiş ve dönemin şartları nedeniyle Yahudilikten Protestanlığa geçmiş liberal bir avukattır. Oğul Marx da radikal bir demokrat olarak yetiştirilmiştir. 1835-41 yılları arasında Bonn, Berlin ve Jena Üniversitelerinde hukuk, tarih ve felsefe eğitimi alan Marx, 1841 yılında Jena Üniversitesi'nden doktorasını aldıktan sonra akademik kariyer şansının olmadığını anlamış ve ardından gazeteciliğe başlamıştır. “*Rheinische Zeitung*” ve “*Vorwärts*” gazetelerinde kısa sürelerle çalıştıktan sonra on yılı aşkın bir süre boyunca “*New York Daily Tribune*” (NYDT) gazetesi için yazmıştır. Hayatının önemli bir kısmı siyasi sürgün olarak geçen düşünür, 1843'te Fransa'ya, 1848'de Belçika'ya, 1849'da da İngiltere'ye taşınmış ve ömrünün kalan kısmını İngiltere'de geçirmiştir. Yazarlık faaliyetinin yanı sıra Avrupa işçi hareketinde de aktif olarak yer alan Marx, 1864'teki kuruluşundan itibaren Uluslararası Emekçiler Derneği (Birinci Enternasyonal) Genel Konseyi'nin üyeliğini yapmış, Çartistlerle ve diğer işçi aktivistleriyle irtibat içinde olmuştur (Anderson, 2010, s. 4; McLellan, 2006, s. 33; Stoetzler, 2015; Sunar, 2014, ss. 13-20; Zimmerman, 2015, s. 1179).

Üniversite yıllarında Hegel'in düşüncelerinden etkilenen Marx, Hegel felsefesinin radikal bir uzantısı olan Genç Hegelciler adlı grupla birlikte hareket etmiştir. 1844'ten sonra, Ludwig Feuerbach'ın ve Fransız materyalizminin etkisiyle Hegelci düşünceyi eleştirmeye başlamış ve kendi diyalektik materyalist felsefesini oluşturmuştur. 1848 yılından sonra ekonomi politığı yönelmiş ve düşüncesine teorik bir çerçeve kazandırmaya

çalışmıştır. Marksist teorinin olgunlaşma dönemini temsil eden bu aşama, 1871 Paris Komünü'ne kadar devam etmiştir. Hayatının 1871'den sonraki döneminde ise ilgi alanları çeşitlenmiş ve kendi modeline yeni temeller aramıştır (Sunar, 2014, ss. 16-17; Yurdakul, 2019, s. 3).

Marx, bir kısmını 1844'te tanışıp ömür boyu dostluk kurduğu Friedrich Engels'le birlikte kaleme aldığı birçok esere imza atmıştır. Aralarında 1847'de yayınlanan "*Felsefenin Sefaleti*", Engels'le birlikte kaleme aldığı ve 1845'te yayınlanan "*Kutsal Aile*", 1848'de yayınlanan "*Komünist Manifesto*", 1859'da yayınlanan "*Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*" ve yalnızca birinci cildi Marx hayattayken, 1867'de yayınlanan "*Kapital*"'ın de bulunduğu bu eserler düşünürün çok sayıda deftere aldığı notlardan üretilmiştir. Söz konusu defterlerden 250'si yayınlanmış durumdadır (Sunar, 2014, ss. 18-21; Yurdakul, 2019, s. 4; Zhang, 2014, s. xxx).

Marx, ekonomi politik yazılarında esas olarak kapitalist toplumu anlatmış, sömürsüz bir dünya tahayyül etmiş ve bu dünyanın ancak sosyalist toplumda mümkün olacağını ileri sürmüştür. Düşünre göre, sosyalist topluma geçiş, kapitalist sistemin ilerici gücü olan proletarya sınıfı öncülüğünde yapılacak bir devrimle mümkün olabilecektir.¹ Sosyalist² sisteme geçmek için önce kapitalist evreyi yaşamının şart olduğunu ileri süren Marx'ın düşüncesi, kapitalist toplumdan önceki üretim tarzı olarak gördüğü feodal toplumun yıkılıp kapitalist sistemin kurulmasının ne kadar yıkıcı olursa olsun tarihsel açıdan ilerici ve devrimci olduğu şeklindedir. Dolayısıyla, kapitalist ülkelerin sömürgeleştirme yoluyla kapitalizmi yayması da aynı şekilde tarihsel açıdan ilerici bir nitelik taşımaktadır. Bu tezleri nedeniyle eleştirilen Marx, söz konusu görüşlerinin bir kısmını zaman içinde değiştirmiştir.

3. HİNDİSTAN'DAKİ İNGİLİZ SÖMÜRGEÇİLİĞİ

Zaman içinde evrime uğramış olsa da tarihin önemli bir bölümünde hüküm süren sömürgecilik uygulamalarının kökeni ilk çağlara dek uzanmaktadır. Tarihte ilk sömürgecilik faaliyetleri MÖ dokuzuncu yüzyılda Fenikelilerle başlamış, Fenikelileri iki yüzyıl sonra Helenler, Grekler, Romalılar, Vandallar ve Vizigotlar gibi birçok kavim izlemiştir. Ancak Batılı tarih geleneği, sömürgecilik ya da emperyalizmin başlangıcını büyük coğrafi keşiflere dayandırmaktadır. Büyük coğrafi keşifler, on beşinci yüzyıldan on yedinci yüzyıla kadar süren, özellikle Avrupalıların Afrika, Asya, Güney ve Kuzey Amerika gibi bölgelere ulaşarak oraları sömürgeleştirdiği ve günümüzde "Keşifler Çağı" denilen dönemi ifade etmektedir. 1492'de Avrupa devletlerinin Amerika'yı işgaliyle başlayan bu dönemde, sömürgecilik faaliyetleri Afrika kıtasına da uzanmış, oradan Hindistan'a ve giderek bütün dünyaya yayılmıştır. Bu dönemdeki sömürgeleştirme faaliyetlerini Portekiz başlatmış, onu İspanya, ardından İngiltere, Hollanda, Fransa ve Belçika izlemiştir. On dokuzuncu yüzyılda ise listeye ABD, Rusya, Japonya, Almanya ve İtalya da katılmıştır. On dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde, Afrika'nın onda dokuzu, Asya'nın da büyük bölümü Batılı sömürgeci devletlerin kontrolüne girmiş, yirminci yüzyılın başlarında bu alan daha da genişlemiştir (Bolat ve Ayaz, 2021, s. 134; Ferro, 1997, s. 1; Güngör, 2014, s. 27; Kızılçelik, 2018, s. 2016; Özensoy, 2019, s. 821; Vardar, 2012, s. 14).

Dünya tarihinin ikinci en büyük imparatorluğunu kurmuş olan İngiltere'nin sömürgecilik girişimleri ise on altıncı yüzyılda başlamıştır. İlk sömürge yerleşkeleri Kuzey Amerika ile Karayipler'deki birkaç ada olmuştur. Ancak Portekiz ve İspanya'nın sömürgelerden kazandığı zenginlikleri İngiltere ilk başlarda elde edememiştir. Bunun en önemli nedeni, coğrafi keşiflerin ilk döneminde ulaştıkları yerlerde değerli maden ve baharatların olmamasıdır. Fakat İngiltere, zaman içinde sömürgecilik konusunda tartışmasız bir üstünlük elde etmiş ve dünyanın en büyük sömürge imparatorluğuna sahip olmuştur. Öyle ki, en parlak döneminde 13 milyon mil kareyi aşkın bir alana, yani dünya kara yüzeyinin yaklaşık dörtte birine hâkim olmuştur (Jackson, 2013, s. 1; Özcan, 2000, s. 299; Özensoy, 2019, s. 827; Vardar, 2012, s. 24). Hâkimiyet alanının büyüklüğü "üzerinde güneşin batmadığı ülke" olarak anılmasına yol açan İngiltere'nin en çok önem verdiği sömürgesinin Hindistan olduğu söylenebilir.

İngiltere, Hindistan'ı kontrol altına almaya yönelik ilk ciddi adımını 31 Aralık 1600 tarihinde Doğu Hindistan Şirketi'ni kurdurarak atmıştır. Doğu Hindistan Şirketi, o dönem Portekiz ve İspanya'nın tekelinde olan Uzak Doğu ve Hindistan baharat ticaretinden pay almak üzere İngiliz tüccarları tarafından kraliyet beratıyla kurulmuş, giderek dünyanın en büyük ticari yapılarından biri ve İngiliz sömürgeciliğinin Asya'daki temsilcisi hâline gelmiştir. Şirketin temsilcilik görevi, hükümetin tekel imtiyazını sona erdirip teşkilatını

¹ Tarih tezi gereğince, kapitalizmin Avrupa dışındaki toplumlara dışarıdan sokulmasından bir sonraki adımın sosyalizme doğru bir gelişme olması gerektiği teorik olarak açık olmakla birlikte, Marx hiçbir yerde bu yönde açık bir öneride bulunmamıştır (Avineri, 1968, s. 22).

² Marx, kendi teorisini dönemin ütöpik sosyalistlerinden ayırmak için "komünizm" şeklinde adlandırmıştır (Sunar, 2014, s. 19).

dağıttığı 1858 yılına kadar devam etmiştir. Bu süre zarfında, şirket, Hindistan'daki faaliyetleri, konumu ve etkisiyle özerk bir devlet gibi hareket etmiştir. Öyle ki Hindistan topraklarında ticari üsler kurmuş, kendine ait bir orduya ve diplomatlara sahip olmuştur. Böylece dünya üzerinde ilk defa özel bir şirket bu kadar önem kazanmış ve Hindistan gibi büyük bir ülkeye hükmedecek kadar güçlenmiştir. Ancak 1857 Sepoy İsyanı'ndan sonra Hindistan'ın kontrolü doğrudan İngiltere'ye geçmiştir (Bolat ve Ayaz, 2021, ss. 124-125; Günarslan, 2020, s. 122; Özcan, 2014, ss. 62-63).

Aslında İngiltere'nin Hindistan'da hâkimiyet kurma çabası başlangıçta planlı değildir. Doğu Hindistan Şirketi kurulurken de Hindistan'la ilişkilerini yaygınlaştırırken de amacı ticaridir. Ticari çıkarlarını gerçekleştirirken elde ettiği ticari güç ve hegemonya, Doğu Hindistan Şirketi'ni politik bir güce dönüştürmüştür. Şirketin 1757'de Plassey'de Fransızlara, 1764'te ise Buxar'da Babür Devletine karşı zafer kazanmasının ardından, İngilizlerin Hindistan üzerindeki uzun süreli siyasi kontrol dönemi başlamıştır. Hindistan'ı ele geçirdikten sonra da başlarda ticarete öncelik veren şirket, kısa bir süre sonra siyasi ve ideolojik faaliyetlere girişmiştir. Böylece İngilizler, Hindistan'da sadece ekonomik alanda değil, siyasi ve kültürel alanlarda da bir sömürü düzeni kurmaya başlamıştır (Doğan ve Erdoğan, 2017, s. 841; Kumar, 2017, s. 23; Kuş Büyüktaş, 2019, s. 281).

18. yüzyılın ortalarından itibaren Hindistan'ın siyasi ve idari yönetiminde güç kazanan İngiltere, bu topraklarda diğer Avrupalı güçlerden daha kalıcı olmuştur. Hintlere rüşvet vermeleri ve Hindistan'daki merkezi hükümetin zayıflaması bu kalıcılığı sağlayan önemli faktörler arasındadır. Merkezi hükümet zayıflayınca, eyaletler bağımsızlıklarını ilan etmiş ve birbirleriyle çatışmaya başlamıştır. Merkezi bir otoriteye bağlı olmayan eyaletlerin kendi aralarında savaşı düzenli İngiliz güçleri karşısında etkili olamamalarına yol açmış, böylece Hindistan'ın merkezi gücü yavaş yavaş İngilizlerin eline geçmiştir (Bulgur, 2004, s. 67; Karakaya ve Nazarı, 2023, s. 4).

İngiltere, Hindistan'ı her zaman sömürgeleri arasında öncelikli görmüş ve diğer devletlerle ilişkilerini de bu doğrultuda şekillendirmiştir. İngiltere'nin "İngiliz tacının en değerli mücevheri" olarak nitelendirdiği Hindistan'a bu kadar önem vermesinin birden fazla nedeni bulunmaktadır. Bunlardan biri, Amerika'daki sömürgelerinin bağımsızlıklarını kazanması nedeniyle İngilizlerin Atlantik sisteminden elde ettiği kârların azalmasıdır. Diğer neden ise İngiltere'nin Hindistan'dan elde ettiği devasa servettir. Hindistan, İngiltere'ye yaklaşık iki yüzyıl boyunca ticari açıdan tükenmez bir kaynak sağlamıştır (Bolat ve Ayaz, 2021, ss. 122, 135). R. J. Moore'un (1984, s. 65) deyişiyle, Birinci Dünya Savaşı'na kadar, İngiltere'nin refahının dayandığı kaya olan Hindistan, İngiltere için güvenli bir pazar, bir emtia kaynağı, güvenli bir yatırım alanı, Asya ve Afrika'daki İngiliz çıkarlarının Avrupalı rakiplere karşı korunması veya genişletilmesine yönelik bir cephanelik olmuştur. Kurulan yapının dayanağı tamamen Hintlerden teşekkül etmiştir. İngiltere de bu dayanağı yaklaşık iki asır boyunca akla gelebilecek her türlü yöntemle sömürmüş ve Sanayi Devrimi'nin gerektirdiği hammadde, pazar, mali kaynak, ucuz işgücü gibi ihtiyaçlarının önemli bir kısmını bu dayanaktan karşılamıştır.

4. MARX'IN SÖMÜRGEÇİLİK YAKLAŞIMI

Marx, sömürgeçiliği analiz alanına çok erken bir dönemde dâhil etmiştir. Daha 1848'de yayınlanan Komünist Manifesto'da bile Batılı kapitalist ülkelerin Asya ülkelerini sömürgeleştirmesinden bahsetmiş ve bu süreci burjuvazinin en barbar ülkeleri bile bünyesine alarak "uygarlaştırması" (Marx ve Engels, 2015, s. 41) olarak nitelendirmiştir. Ancak, Okello Oculi'nin (1974, s. 459) ifadesiyle, Marx, hiçbir çalışmada, doğrudan sömürgeçiliği inceleme konusu yapmamıştır. Muhtemelen, sömürgeçiliğin anlaşılmasına yönelik teorik bir çerçeve sağlayan tek ayrıntılı ve sistematik girişiminin bulunduğu çalışma, 1857 ve 1858 yıllarında yazdığı "Grundrisse"tir. Aynı şekilde, Batı Marksizmi de sömürgecilik konusuna yeterince ilgi göstermemiştir (Mezzadra ve Samaddar, 2020, s. 247).

Düşünür, sömürgeçiliği kapitalizmin gelişimi ekseninde ele alınması gereken bir konu olarak görmüş ve kapitalizmin gelişmesinin sömürgecilikle doğrudan bağlantılı olduğunu söylemiştir. "*Kapital*"ın birinci cildinde, kapitalizmle sömürgecilik arasındaki bağlantıyı ortaya çıkış dönemlerinin eşzamanlılığını da vurgulayarak açıklamıştır: "Amerika'da altın ve gümüşün bulunması, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlere gömülmesi, Doğu Hint Adalarının ele geçirilmeye ve yağmalanmaya başlanması, Afrika'nın, kara-deri ticaretinin av alanı haline getirilmesi, kapitalist üretim çağının pembe renkli şafak işaretleriydi. Bu pastoral gelişmeler, ilkel birikimin belli başlı adımlarıydı" (Marx, 2011, s. 715). Dolayısıyla, düşünür için sömürgecilik, kapitalist sistemin ortaya çıkması için gereken ilkel birikimin elde edilmesini sağlayan, bu yönüyle de kapitalist sistemin ihtiyaçları temelinde değerlendirilmesi gereken bir konudur. Bu yaklaşımıyla, Marx'ın sömürgeçiliği kendi başına mahkûm edilmesi gereken bir şey olarak görmediği, tarihsel gelişim açısından doğuracağı sonuçlarla ilgilendiği söylenebilir.

Marx, kapitalizmin ortaya çıkışını önemli bir tarihsel evre olarak görmüştür. Çünkü düşünüre göre, kapitalizm, emek sömürsüne dayalı bir üretim biçimi olmakla birlikte, sosyalist toplumdan önce yaşanması zorunlu bir evredir. Marx'ın "tarihsel materyalizm" olarak adlandırdığı tarih tezine göre, tarih boyunca farklı üretim biçimleri birbirini sıralı olarak takip etmektedir. Düşünür, "*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*" adlı kitabının önsözünde, toplumun ekonomik gelişiminde ilerlemeyi belirleyen dönemleri "Asyatik, antik, feodal ve modern burjuva üretim biçimleri" olarak sıralamıştır (Marx, 1904, s. 13).³ Tek yönlü ve doğrusal bir model olmakla eleştirilen bu teze göre, bütün toplumlar feodal sistemden sonra kapitalist sisteme geçecektir. Bunu mümkün kılacak şey de her üretim biçiminin en devrimci aktörünün öncülüğünde gerçekleştirilecek sınıf mücadelesidir. Zira "*Komünist Manifesto*"da söylendiği üzere, bugüne kadarki bütün toplumların tarihi "sınıf mücadeleleri tarihidir" (Marx ve Engels, 2015, s. 36). Feodal sistemi ortadan kaldırarak kapitalist sisteme geçilmesi tarihsel olarak "ilerici" bir nitelik taşımaktadır. Kapitalist sistem de en devrimci sınıfı olan proletarya öncülüğünde gerçekleştirilecek bir devrimle yıkılacak ve sosyalist sisteme geçilecektir. Marx'ın tarihi üretim biçimleri temelinde sıralı evrelere bölen bu yaklaşımı, İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgecilik faaliyetlerine ve yol açtığı ekonomik yıkıma ilişkin değerlendirmelerine de yansımıştır.

5. MARX'IN HİNDİSTAN'DAKİ İNGİLİZ SÖMÜRGEÇİLİĞİNE BAKIŞI

Marx'ın Hindistan'la ilgili değerlendirmelerinde tartışmalı bulunan düşünceleri ağırlıklı olarak "*New York Daily Tribune*" (NYDT) gazetesine yazdığı makalelerde yer almıştır. Hindistan hakkındaki ilk makaleleri 1853 yılında Doğu Hindistan Şirketi tüzüğünün yenilenmesi konusundaki Parlamento tartışmalarıyla ilgilidir (Kiernan, 1967, s. 161). Sonraki gazete yazıları ve defterlerine aldığı notlarda da sömürgeçiliğe değinen düşünürün Hindistan'daki İngiliz sömürgeçiliğine ilişkin görüşlerini aşağıdaki başlıklar altında ele almak mümkündür:

5.1. İngiltere'nin Hindistan'da İkili Misyona Sahip Olması

Marx, NYDT'nin özellikle 25 Haziran 1853 tarihli sayısında yayınlanan "Hindistan'daki İngiliz Yönetimi" ve 8 Ağustos 1853 tarihli sayısında yayınlanan "Hindistan'daki İngiliz Yönetiminin Gelecekteki Sonuçları" başlıklı makalelerinde Hindistan'a ve İngiltere'nin Hindistan'da oynadığı role yönelik görüşlerini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bu makalelerde, Marx (2007, ss. 213-218), Hint toplumunun belkemiğinin dokumacılık endüstrisi olduğunu, Avrupa'nın da çok eski zamanlardan beri Hindistan'dan aldığı dokumalar karşılığında onlara değerli metaller gönderdiğini yazmıştır. Fakat Marx'ın "davetsiz misafir" olarak nitelendirdiği İngiliz sömürgeciler, Hindistan'a kendi makine işi dokumalarını ihraç ederek bu ülkenin önemli bir geçim kaynağı olan el dokumacılığını yok etmiştir. İngiliz sanayi malları, "yerli toplulukları parçalamış, yerli endüstriyi kökünden sökmüş ve yerli toplumda büyük ve yüce olan her şeyi yerle bir etmiştir." Başka bir deyişle, İngiliz yönetimi Hindistan'a sefalet getirmiştir. Üstelik bu sefalet ülkenin önceki sefaletinden çok daha yoğundur. İngilizler "en aşağılık çıkarları" için ülkede yıkıma yol açmıştır. Uygulama biçimleri de "aptalcadır". Hint toplumunun tüm çerçevesini daha herhangi bir yeniden yapılanma söz konusu olmadan parçalamışlardır.

Yine Marx'a (2007, ss. 220-223) göre, Hint toplumunda, "İngiliz kılıcıyla dayatılan" yeniden canlanma sürecinde atılan adımlar, ülkede siyasi birliğin sağlanması, elektrikli telgrafın getirilmesi, İngilizler tarafından eğitilen yerli bir ordu ve Hindularla Avrupalılar tarafından yönetilen "özgür basın" olmuştur. Daha önceki "yetersiz" eğitimin yerine, Avrupa bilimleriyle donatılmış ve "İngiliz gözetimi altında" alınan bir eğitim verilmeye başlanmıştır. Buhar gücüyle tanışan Hindistan'ın Avrupa'yla düzenli ve hızlı iletişim kurabilmesi sağlanmıştır. Böylece, Hindistan, durgunluğunun nedeni olan izole konumundan kurtulmuş, İngiltere'yle arasındaki mesafe de daha kolay kat edilmeye başlanmıştır. Yine İngiliz sömürgeciler Hindistan'a demiryolları döşeyecek, böylece iletişim eksikliği giderilecek, Hintler de diğer ülkelerdeki mekanizma ve araçları öğrenecektir. Gerçi, İngilizlerin Hindistan'a demiryolu getirme planının arkasında pamuğu ve diğer hammaddeleri daha düşük maliyetle elde etme isteği vardır. Fakat niyet ne olursa olsun sonuç Hindistan'ı "gerçek anlamda modern endüstrinin öncüsü" yapacaktır.

Diğer taraftan, Marx'ın Hindistan'ı yenileyeceğini düşündüğü bu faktörler, Sujit K. Das'a (2009) göre beklenen sonucu vermekten uzaktır. Yabancı silahların altındaki siyasi birlik, Hindistan'ın boyunduruk altındaki halkının siyasi amaçlarına hizmet etmemiştir. Ayrıca Marx'ın zamanında Avrupa'da bile özgür basın yoktur. Düşünürün İngilizlerin Hindistan'a demiryolu döşeyerek gelişmesini sağlayacağına yönelik beklentileri de Aijaz Ahmad'ın (1996, ss. 18-19) deyişiyle "uzaktan yakından" gerçekleşmemiş, yaşanan şey

³ Marx'tan farklı olarak, Joseph Stalin, tarihte ilkel komünal, kölelik, feodal, kapitalist ve sosyalist olmak üzere bilinen beş ana üretim biçimi olduğunu ileri sürmüştür (Stalin, 2021, s. 23)

tam tersi olmuştur. Demiryolları, Hindistan’da sanayileşmeyi motive edemediği gibi Hindistan için sağlam bir ekonomik yatırım bile olmamış, üstelik Hindistan’ı İngiliz kapitalistlerine karşı büyük bir borç batağına sürüklemiştir. Aslında demiryolları, İngiliz askerleri için hızlı ulaşım, hammaddelerin iç kesimlerden limanlara taşınması ve metropollerde kullanılması işlevi görmüştür. Hint halkının hareketliliğini iyileştirme potansiyeli olmadan madenlerden kıyılara kadar uzanmıştır (Lindner, 2022, s. 51). Dolayısıyla, sömürgeci İngiltere’nin Hindistan’daki etkisi “esas olarak yıkım” (Kiernan, 1967, s. 163) olmuş ve ardında bir “enkaz” bırakmıştır.

Gerçekten de İngiltere, 1757 Plassey Savaşı’ndan itibaren kontrol altına aldığı (Crompton, 2007, ss. 47-48) Hindistan’da uyguladığı ticaret politikaları sonucunda Hindistan ekonomisini kendi çıkarları yönünde manipüle ederek çökertmiştir. İngilizlerin hâkimiyet kurduğu on sekizinci yüzyılın başındaki gayrisafı yurtiçi hasılası İngiltere’den sekiz kat büyük olan Hindistan (Maddison, 2006, s. 641), İngiliz kontrolüne girdikten sonra zanaat, tarım, ticaret alanlarında büyük bir yıkım yaşamıştır. William Digby, Hindistan’da on dokuzuncu yüzyılda yaşanan ekonomik yıkımın net karşılığının 4.187.922.732 sterlin olduğunu söylemiştir. Bu tutar, daha sonra Minhaz Merchant’ın yaptığı hesaplamalarla elde ettiği rakamın sadece dokuzda biridir ve on dokuzuncu yüzyıla sınırlıdır. Yirminci yüzyıl daha da kötüsüne tanıklık etmiştir (Tharoor, 2023, s. 53).

Marx da İngilizlerin Hindistan’daki etkisini “sayısız çalışkan, ataerkil ve zararsız toplumsal örgütlenmenin dağılıp kendi birimlerine ayrılması, bir felaket denizine atılması ve halkın eski uygarlık biçimlerini ve kalıtsal geçim kaynaklarını kaybetmesi” olarak tanımlamıştır. Bu durum, “insan duyguları” için “mide bulandırıcıdır” (Marx, 2007, s. 218). Ancak Marx (2007, s. 221), insanların “açlıktan sokakta öldüğü” bu “mide bulandırıcı” durumu insanlık tarihi için olumlu bir gelişme olarak görmüştür. Zira Marx’ın (2007, ss. 217-218) deyişiyle, İngilizler bu toplumun ekonomik temellerini havaya uçurarak Asya’da şimdiye kadar duyulmuş “en büyük ve doğruyu söylemek gerekirse tek toplumsal devrimi” gerçekleştirmiştir. Başka bir ifadeyle, Marx’a göre, Hindistan’da çok sayıda insanın açlıktan ölmesine yol açan bir felaketin yaşanmasına sebep olan İngiliz sömürgecilerin yaptığı “toplumsal bir devrim”, yani iyi bir şeydir.

İngiltere’nin Hindistan’ı enkaza çevirerek sebep olduğu ekonomik ve insani yıkım nedeniyle Marx’ın övgüsünü hak etmesinin nedeni, düşünürün sömürgecilere yüklediği “biri yıkıcı diğeri yeniden canlandırıcı” (Marx, 2007, s. 220) nitelikteki ikili misyondur. Marx’ın deyişiyle, İngilizler Hindistan’daki feodal üretim ilişkilerini yıkıp yerine kapitalist üretim ilişkilerini getirecektir. Marx’a (2007, s. 220) göre, amaç, eski Asya toplumunu yok etmek ve Asya’da Batı toplumunun maddi temellerini atmaktır. Yapmak için önce yıkmak gerektiği düşüncesinden yola çıkan Marx, Hindistan’ı “tarihsel ilerleme” uğruna yıkılıp yeniden yapılması gereken hasarlı bir bina gibi görmüştür. Bu hasarlı yapının yıkımını sağlayan İngiltere’nin müdahalesi zorunludur. İngiliz müdahalesi olmasa Hindistan’daki “toplumsal devrim” gerçekleşmeyecektir. Bu devrimci misyonu üstlenen sömürgeciler Marx’ın tabiriyle “en aşağılık” çıkarlarla hareket etmiş olsalar bile ve “suçları ne olursa olsun” tarihin bilinçsiz bir aracı olarak hareket etmiştir (Marx, 2007, ss. 218-219). Eski bir dünyanın parçalanması karşısında insanların kişisel duyguları önemli değildir. Önemli olan tarihsel ilerlemedir. Zaten burjuvazinin yapacağı şey de insanları “kan ve kir, sefalet ve aşağılanma içinde” (Marx, 2007, s. 223) sürüklemektir. Bunlar olmadan toplumsal ilerleme gerçekleşemez.

Marx’ın Hindistan’da yaşanan ekonomik yıkımı olumlaması, düşünürün toplumsal değişim için zorun şart olduğu inancına dayanmaktadır. Marx, bu görüşünü “*Kapital*”in birinci cildinde “Zor, yeni bir topluma gebe her eski toplumun ebesidir. Zor, kendisi, bir ekonomik güçtür” (Marx, 2011, s. 715) ifadesiyle ortaya koymuştur. Dolayısıyla, sömürgelerdeki ekonomik yıkım, düşünüre göre, feodal toplumdan kapitalizme geçmek üzere kullanılan “zor” işlevi görmektedir. İngilizlerin Hindistan’da yarattığı yıkım da oradaki feodaliteyi ortadan kaldıracak, ülkeyi yeniden canlandıracak ve kapitalizmle tanıştıracaktır. Yeni bir dünyanın maddi koşulları ancak bu şekilde yaratılabilecektir. Dolayısıyla, tıpkı diğer sömürgeler gibi, Hindistan’da da kapitalist sömürgecilerin yarattığı yıkım acı verici, fakat tarihsel olarak zorunludur.

Marx, 25 Haziran 1853 tarihli NYDT makalesinde, İngiltere’nin Hindistan’da yol açtığı acı verici yıkımın zorunluluğunu vurgulamak için düşünür Goethe’nin dizelerine başvurmuştur: “O halde, eski bir dünyanın parçalanması manzarası kişisel duygularımız açısından ne kadar acı olursa olsun, tarih açısından Goethe gibi şunu haykırma hakkına sahibiz: “Sollte bu Qual uns quälen Da sie unsre Lust vermehrt, Hat nicht myriaden Seelen Timur’un Herrschaft aufgezehrt?” (Marx, 2007, s. 219). Yani “hazzımızı artıran bu acıya üzölmeli miyiz?” Edward Said (2013, s. 165), Marx’ın acının haz getireceği Batı-Doğu Divanı’ndan yaptığı bu alıntıyla Doğu’ya yönelik düşünce kaynaklarını ortaya koyduğunu söylemiştir. Said’e göre, bunlar, romantik, hatta mesihvari düşüncelerdir. Romantik bir kurtarma tasarısının ögesi olarak Doğu, insan malzemesi olarak Doğu’dan daha önemlidir. Said’in (2013, s. 164) deyişiyle, Marx’ın yaklaşımı bizi Doğuluların toplumları vahşice dönüştürölürken çektikleri acılardan dolayı duyduğumuz doğal nefreti bu

dönüşümlerin tarihsel zorunluluğuyla uzlaştırma gücüyle karşı karşıya bırakmaktadır. Dolayısıyla, Said'e (2013, s. 165) göre, Marx'ın insanların sefaleti karşısındaki insanlığı, duygudaşlığı işe karışsa bile, ekonomik çözümlemeleri standart bir oryantalist girişime tam anlamıyla uygundur. Jorge Larrain (1995, s. 39) de Said'in "kurtarma tasarısı" olarak gördüğü sürecin kurtarıcı öznesinin Hegel'de evrensel ruh, klasik iktisatçılarda burjuva, Marx'ta ise proletarya olduğuna işaret etmiştir. Bu üç farklı yaklaşımın ortaklaştığı noktanın kurtarıcı öznenin tarihsel olarak on dokuzuncu yüzyılda, coğrafi olarak da Batı Avrupa'da bulunuyor olması ise bu bakış açısının Avrupa merkezci bir tutum olduğunu göstermektedir.

Tarihte, faydalı olduğu düşünülen bir sonuca ulaşmak adına insanları ölüme, işkenceye veya sefaletle maruz bırakan birçok olay yaşanmıştır. Yirminci yüzyılın başlarında Almanya ve ABD'de yaşanan öjeni hareketinde uç noktasını bulan bu yaklaşım "tarihsel zorunluluk" gerekçesiyle bireysel veya kitlesel şiddete karşı duyarsızlaşmayı salık vermektedir. Marx'ın Hindistan'da yıkım yaratan İngiliz sömürgeciliğini "tarihin bilinçsiz aracı" olarak görmesi de bir ülkenin yıkımına meşruluk ve kaçınılmazlık atfederek bir tür duyarsızlaşmayı önermektedir. Düşünür, sömürgecilerin yol açtığı bu yıkım sayesinde Doğu'nun despotik yapısının kapitalizme evrileceğini tahayyül etmiştir. Bu yaklaşımla, Hindistan'da yıkım yaratan İngiliz sömürgeciler aslında Hindistan'ı özgürleştirici bir rol oynamaktadır. Kapitalizme giden her yol mubahtır. Zira kapitalizm, sosyalizme giden kapıyı açacaktır.

5.2. Hint Kültürünü Aşağılayıcı İfadeler

Marx'ın Hindistan konusundaki değerlendirmeleri, Hint toplumunun kültürel unsurlarına yönelik aşağılayıcı ifadeler içermiştir. NYDT'te yayınlanan 25 Haziran 1853 tarihli makalesinde, düşünür, Hint toplumu için "onursuz", (Marx, 2007, s. 218) "yarı-barbar" ((Marx, 2007, s. 217) gibi nitelendirmeler kullanmış, "durgun ve bitkisel" (s. 218) bir hayata sahip olduklarını yazmıştır. Yine Marx'a (2007, s. 222) göre, Hintler, "toplumsal ilerleme" istek ve çabasından yoksun, "atalet" içinde bir toplumdur. Hint köylerinin bu "kendi kendine yetme" şeklindeki "ataletini" ortadan kaldıracak olan da yine İngilizler olacaktır. Hint toplumuna ait Hindu dini ise şehvet ve çilecilik dinidir (Marx, 2007, s. 213). Vahşi bir tapınma biçimine sahip bu toplum, maymun Kanuman ve inek Sabbala karşısında hayranlıkla diz çöker. Kast ayrımları ve kölelikle kirletilmiştir (Marx, 2007, s. 218). Oculi (1974, s. 464), düşünürün bu sözlerini, "bilim adamı Marx, Hintlerin batıl inançlarından nefret ediyor" şeklinde yorumlamıştır.

Marx'ın Hint toplumuna yönelik "yarı-barbar" nitelendirmesi aslında Batılı kapitalist toplumları "uygar" olarak görmesinin bir yansımasıdır. Düşünür, Engels'le birlikte kaleme aldığı Komünist Manifesto'da, burjuvazinin kırsal alanı kente bağımlı kılarken aynı zamanda "barbar ve yarı barbar ülkeleri uygar ülkelere, köylü halkları burjuva halklara, Şark'ı Garp'a bağımlı hale" (Marx ve Engels, 2015, s. 42) getirdiğini yazmıştır. Zaten, büyük bir toplumsal devrim gerçekleştiğinde, bu devrimle dünya pazarı ve modern üretim güçleri "en gelişmiş halkların ortak kontrolüne" (Marx, 2007, s. 225) verilecektir. Düşünürün "en gelişmiş halklar" olarak nitelendirdiği halkların kim olduğu açıkça belirtilmemişse de "yarı barbar" olarak gördüğü Hindistan gibi Doğulu halklardan değil de Batılı toplumlardan bahsettiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Oysa Marx'ın "en gelişmiş" halklar olarak işaret ettiği Batılı ülkeler daha kısa bir süre önce "keşfettikleri" Amerika kıtasında milyonlarca yerliyi katlettikten sonra yine milyonlarca Afrikalıyı zorla oraya taşıyıp köleleştirmiş, insanlık dışı şartlarda çalıştırdığı bu insanların ücretsiz emeğinden edindiği devasa servetle zenginleşerek başka ülkeleri de sömürgeleştirme gücü kazanmıştır.⁴

Diğer taraftan, Marx'ın kültürel aşağılamalarına maruz kalan tek halk Hintler değildir. Düşünür, 14 Temmuz 1853'te NYDT'de yayınlanan "Çin'de ve Avrupa'da Devrim" başlıklı yazısında Çin'in uygar dünyadan "barbarca" izole olduğunu söylemiş ve afyonun Çin toplumu üzerindeki yıkıcı etkisinden bahsederken Çinliler için "kalıtsal aptallar" ifadesini kullanmıştır (Marx, 2007, s. 4). Düşünürün Çinliler için kullandığı bir diğer nitelendirme "yaşayan fosiller" şeklindedir (Lindner, 2022, s. 50). Larrain (1989, s. 57), Marx ve Engels'in belli milliyet ve ülkeler için küçümseyici bir dil kullandığını teyit etmiş ve Meksikalılar için kullandığı "tembel", Karadağlılar için "sığır soyguncusu", Bedeviler için "soyguncu millet" nitelendirmelerini örnek vermiştir. Oculi (1974, s. 462) de Marx'ın kendi döneminde ve sonrasında ırkçıların ve şoven sömürgecilerin kullandığı dilin benzeri bir dili çok sık kullandığını, İngiliz askerlerinin cephaneliği haline gelen bu tür lakaplara sıklıkla başvurduğunu belirtmiştir.

⁴Amerika kıtasının nüfusu 1500'de yaklaşık elli milyonken Avrupalı sömürgecilerin yaptığı katliamlar sonucunda, 1600 yılına gelindiğinde sekiz milyona düşmüştür (Blackburn, 1997, s. 132). David E. Stannard (1992), bu katliamları "Amerikan holokostu" olarak nitelendirmiştir.

Aslında Marx'ın Avrupalı olmayan ülkelere yönelik küçümseyici yaklaşımı kendi döneminin mevcut eğilimlerinden bağımsız değildir. Barbar Doğu-uygar Avrupa dikotomisi, Aijaz Ahmad'ın (1996, s. 18) dediği gibi, Aristoteles'ten Hobbes'a, Machiavelli'den Hegel ve Montesquieu'ya kadar uzanan Avrupa düşüncesinde köklü bir gelenektir. On dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde, “uygarlık” dinamizm, ilerleme, yasallık ve akılcılık, “barbarlık” ise bu özelliklerin bulunmaması, tepede despot yönetim, tabanda bitkisel yaşam sürdüren durağan halk anlamına gelmeye başlamıştır. Marx da bu bakış açısını miras almıştır.

5.3. İngilizlerin Uygarlaştırma Misyonu

Marx'ın zamanına damga vuran bir diğer eğilim, Avrupalı ülkelerin diğer toplumları “uygarlaştırma misyonunun” bulunduğudur. Düşünürün Hindistan'daki sömürgecilik uygulamalarına yönelik yaklaşımı da bu ülkeye sanayiye, İngiliz tipi eğitimi, demiryollarını vs. getiren İngiltere'nin uygarlaştırma misyonunu gerçekleştirdiğini ima etmektedir. Bilindiği üzere, “uygarlaştırma misyonu” ve “beyaz adamın yükü” söylemleri, sömürgecilerin sömürge topraklarındaki yerlileri “vahşi”, “barbar”, “ilkel” gibi terimlerle nitelendirerek insan kabul etmemeleri, bu yolla o halklara yönelik insanlık dışı muamelelerini meşrulaştırmaları amacıyla kullanılmıştır.

Marx'ın yaşadığı Viktoryan dönemde, Ronald Robinson ve arkadaşlarına (1989, ss. 1-3) göre, İngilizler de kendilerini uygarlığın lideri, sanayi ve ilerlemenin öncüsü olarak görmüştür. Üstünlük ve kendini beğenmişlik duygusuyla dolu bu insanlar için ilerleme merdiveninin en üstünde İngilizler, birkaç basamak altında Amerikalılar ve diğer Anglosaksonlar, daha altta Latin Amerika halkları, onların altında askeri despotizm ve pasif dinler altında boğulmuş gördükleri Asya ve Kuzey Afrika halkları, en altta da “keşfedilmiş” yeni kıtanın bir devlet kurma aşamasına geçmek için yeterli sosyal disiplini asla öğrenemediklerini düşündükleri yerlileri bulunmaktadır. Görüldüğü üzere, İngilizler, diğer kültürleri uygarlık merdiveninde kendilerine benzerlikleri temelinde sıralamıştır. Alt basamaktakilere yüklenen kusurlu özellikler, Avrupalı sömürgecilere bu kusurları “düzeltme”, yani aslında müdahale misyonu yüklemiştir.

5.4. Hindistan'ın Tarihsiz Olması

“Tarihli toplum”, “tarihsiz toplum” dikotomisi, kökleri Aydınlanma Çağı'na dek uzanan ve Avrupalı toplumları diğerlerinden ayıran bir söylemdir (Rabasa, 2010, s. 139). Hegel, “*Dünya Tarihi Felsefesi Dersleri*” başlıklı çalışmasında, kültürel olarak gelişmiş, güçlü bir devlet kurabilen ve böylece dünya tarihinin ilerlemesine katkıda bulunabilen tarihli halklarla ruhsal olarak zayıf olan, güçlü bir devlet kuramayan, bu nedenle de uygarlaştırma misyonu bulunmayan tarihsiz halklar arasında ayırım yapmış ve tarihsiz halkların tarihli halklara boyun eğmek zorunda olduğunu söylemiştir (Larrain, 1991, s. 236).

Marx da Hindistan için “tarihsiz toplum” kavramını kullanmıştır. Düşünürün “tarihsiz toplum” kavramına yüklediği anlam Hegel'le benzerlik taşımaktadır. 8 Ağustos 1853 tarihli NYDT makalesinde, “Hint toplumunun hiçbir tarihi yoktur, en azından bilinen bir tarihi” (Marx, 2007, s. 219) ifadesini kullanan Marx'a (2007, s. 215) göre, Hindistan, “toplumsal durumu en uzak antik çağlardan on dokuzuncu yüzyılın ilk on yılına kadar değişmeden kalmış”, “atalet içinde”, yani kendi başına değişemeyecek bir toplum olduğu için tarihsizdir. Görüldüğü üzere, Hegel'in kültürel gelişmişlikten ve devletten mahrum toplumların tarihsiz olduğu iddiasına benzer şekilde, Marx da değişim gücünün bulunmadığını düşündüğü toplumları “tarihsiz toplum” olarak nitelendirmiştir. Düşünürün burada kast ettiği değişimin üretim ilişkilerindeki değişimdir. Bu anlamıyla, tarihsiz toplum da bir sonraki üretim biçimine, Hindistan durumunda kapitalist topluma geçecek bir sınıf mücadelesinin bulunmadığı toplumdur. Zaten Marx için tarih de Ramnath Narayanswamy'nin (1986, s. 138) deyişiyle, insanların var oluş şartlarını değiştirdiği süreçten başka bir şey değildir. Dolayısıyla, değişimin olmadığı bir toplumun tarihe yönelik iddiası yoktur. Bu da tarihin yörüngesinin dışında kalması demektir. Marx, bu yaklaşımıyla insanlığın çoğunu tek hamlede tarih felsefesinden çıkarmıştır.

Marx'ın Avrupa toplumlarını temel alan tek yönlü tarihsel ilerleme modeli, yalnızca Hindistan'ı değil, bu modele uyan diğer Doğu toplumlarını da tarihin dışına itmektedir. Bu yaklaşımı ise Narayanswamy'ye (1986, s. 138) göre, düşünürün kendi evrensel kaygılarıyla açık bir tezat oluşturmakla kalmayıp Avrupa deneyimini esas aldığı yönünde meşru bir eleştiriye yol açmıştır. Yine bu bakış açısına paralel olarak, düşünür, Asya toplumlarının içsel değişim unsurları barındırmaması gerekçesiyle İngilizlerin Hindistan'ı sömürgeleştirmesini “zorunlu bir kötülük” olarak onaylamıştır. Bu noktada, Marx'ın ana kaygısı sömürgeci gücün kim olduğudur. Zira düşünür, Hindistan'daki ilk “davetsiz misafirlerin” İngilizler olmadığını, Hindistan tarihi diye bilinen şeyin de “imparatorluklarını bu direnmeyen ve değişmeyen toplumun pasif temeli üzerine kuran ardışık davetsiz misafirlerin tarihi” (Marx, 2007, s. 219) olduğunu söylemiştir. O halde, Marx'a göre, sorulması gereken soru, “İngilizlerin Hindistan'ı fethetme hakkına sahip olup olmadığı değil, Türkler, Persler,

Ruslar tarafından fethedilen Hindistan'ı İngilizler tarafından fethedilen Hindistan'a tercih edip etmeyeceğimizdir" (Marx, 2007, ss. 219-20). Marx, elbette fethedenin Türkler, Persler, Ruslar gibi Doğu ülkeleri değil, İngiltere gibi kapitalist bir ülke olmasını isteyecektir. Sujit K. Das (2009), düşünürün bu argümanı "eğer barbarlar yabancı ulusları fethedebiliyorsa, o halde üstün bir medeniyetin bu tür barbar eylemlere girişme konusunda tartışılmaz bir doğal hakkı olmalıdır" demek istediğini söylemiştir. Marx'ın "üstün medeniyet" olarak gördüğü İngiltere, düşünüre göre, buharı ve bilimiyle Hindistan'daki tarım ve üretim endüstrisi birliğini kökünden sökmüştür (Marx, 2007, s. 216). Söktüğü şey aynı zamanda ülkedeki Asya tipi üretim tarzı ve onun siyasi biçimi olan Doğu despotizmi olmuştur (Singh, 2013, s. 300).

5.5. Doğu Despotizmi Tezi

Marx, Hindistan ve Çin gibi Doğu toplumlarının siyasi örgütlenme modelini "Doğu despotizmi" kavramıyla nitelendirmiştir. Despotizm kavramını "hukukun ortadan kalktığı ve ister bir hükümdarın ister bir halkın olsun belli bir iradenin hukuk olarak kabul edildiği, daha doğrusu hukukun yerini aldığı herhangi bir durum" (O'Leary, 1989, s. 83) olarak tanımlamıştır. Doğu despotizmi kavramını Hindistan'ı tarif etmek üzere ilk kez 25 Haziran 1853 tarihinde NYDT'de yayınlanan "Hindistan'daki İngiliz Yönetimi" başlıklı makalesinde kullanmıştır (O'Leary, 1989, s. 88). Düşünür, İngiliz sömürgeciliğinin ekonomisini yıkıma uğratıp sefaletle sürüklediği Hint toplumunun siyasi örgütlenme modelini Doğu despotizmi olarak nitelendirmiştir. Marx'a (2007, s. 218) göre, bir felaket denizine atılan, eski uygarlık biçimlerini ve kalıtsal geçim kaynaklarını kaybeden bu "pastoral köy toplulukları" görünüşte zararsız olsa da her zaman Doğu despotizminin sağlam temelidir. Dolayısıyla, sömürgeciler ülkeyi ekonomik yıkıma uğratarak aynı zamanda ülkedeki Doğu despotizmini ortadan kaldırmıştır.

Marx'ın Doğu ülkelerinin, özellikle Hindistan'ın toplumsal formasyonuna ilişkin görüşlerinin en önemli entelektüel kaynakları ise İngiliz Faydacılık ekolünden James Mills ve Richard Jones'tur (O'Leary, 1989, s. 76). Ancak Marx Doğu despotizmi kavramını Hegel'den almıştır. Hegel, "Hukuk Felsefesinin Prensipleri" adlı çalışmada, Asya toplumlarını kast ederek, Doğu'da hâkim olan yönetim biçiminin despotik olduğunu, ancak bu yönetim modelinin gerçek anlamda devlet olmadığını söylemiştir (Hegel, 1991, ss. 19-20). Doğu despotizmi fikrini Batı'da yaygınlaştıran Fransız doktor ve gezgin François Bernier'in, ayrıca Montesquieu ve Adam Smith'in de Marx'ın bu kavramı benimsemesinde etkili olduğu düşünülmektedir (Sunar, 2014, ss. 37-38).

Aslında Doğulu ülkelerin despot yönetimlerle ilişkilendirilmesinin tarihi oldukça eskidir. Lütfi Sunar'ın (2014, 37) verdiği bilgiye göre, Aristoteles'ten itibaren Batı düşüncesindeki Doğu değerlendirmelerinde despotizm temel bir kavram haline gelmiş ve Doğu'ya yönelik siyasi sistemlerin ana fikri olarak kullanılmıştır. Örneğin on sekizinci yüzyıl düşünürü Montesquieu "Doğu despotizmi" fikrinin yayılmasında etkili isimlerden biri olmuştur. Montesquieu, neredeyse bir iklim zorunluluğu saydığı despotizmin Doğu'nun sabit bir gerçekliği olduğunu söylemiştir. Sıcak iklimli ülkelerde yaşayan milletlerin korkak yapısının onları hemen her zaman köle haline getirdiğini söyleyen düşünür soğuk iklimli yerlerde yaşayan milletlerin cesaretinin ise özgür kalmalarını sağladığını ileri sürmüştür (Hentsch, 2008, s. 151). Sıcak iklimin hâkim olduğu Asyalı ülkelere Hindistan'ı örnek veren Montesquieu'ye göre, Hintler doğaları gereği cesareten mahrumdur. Hatta Avrupalıların Hindistan'da doğan çocukları bile Avrupa ikliminin vereceği cesareti yitirmektedir (Montesquieu, 2015, s. 234). On dokuzuncu yüzyıl düşünürü Max Weber de "Doğu despotizmi" tezine katılmıştır. Weber'e göre, Avrupalılar özgürlüğüne düşkündür. Doğu despotizminin baskısı altında kalmadıkları için özgürlük duyguları Avrupa'da Asya'dakinden çok daha özgür şehirlerin ortaya çıkmasının yolunu açmıştır (Blaut, 2012, s. 15). Görüldüğü üzere, Montesquieu ve Weber, Doğu despotizmi kavramını kendi toplumlarını yüceltmenin bir aracı olarak kullanmıştır.

Doğu despotizmi fikrinin uzun tarihi, belli bir evrim geçirmesine de yol açmıştır. Brendan O'Leary (1989, s. 72), kavramın Marx ve Engels'ten önceki iki bin yıllık Batı politik düşüncesinde geçirdiği evrim boyunca belli temel unsurlarını koruduğunu söylemiştir. Bu unsurlar, mutlak siyasi otonomiye sahip imparatorların varlığı, bu imparatorların Doğu'nun toprağa dayalı imparatorluklarında bulunması, krallardan farklı olarak Doğu despotlarının tebaaları üzerindeki yetkilerinin mutlak olması ve imparatorun tebaaları arasında köleler arasındakine benzer bir "eşitliğin" olması, yani statü farklılaşmasının bulunmamasıdır. James M. Blaut (2000) ise "Doğu despotizmi" teorisinin hiçbir yerde geçerli olmadığını, kısmen bir önyargıdan ibaret olduğunu, Avrupalıların Asya toplumunu aşağı, "özgür olmayan" bir toplum olarak görmelerinden kaynaklandığını söylemiştir. Bu tezin çıkış noktası olarak gösterilen iklim gerekçesi olmasa başka bir gerekçe bulunacaktır.

5.6. Asya Tipi Üretim Tarzı Tezi

Doğu despotizminin ekonomik temelini Asya tipi üretim tarzı oluşturmaktadır. Marx'ın on dokuzuncu yüzyıl Hint toplumuna ve tarihine bakış açısının temelinde, Hira Singh'e (2013, s. 313) göre, Hindistan'ı Asya tipi üretim tarzının bir örneği olarak görmesi bulunmaktadır. Düşünürün hiçbir zaman yeterince tanımlamamış olduğu (Farooqi, 2010, s. 52) bu üretim biçimine ilişkin ayrıntılı bir açıklama Umberto Melotti tarafından yapılmıştır. Melotti'ye (1977, s. 54) göre, Asya tipi üretim tarzının üç temel özelliği bulunmaktadır: Bunlardan ilki, toprak mülkiyetinin devlete ait olması, yani özel mülkiyetin olmamasıdır. İkincisi, her biri tarım ve küçük ev zanaatlarının birleşimi sayesinde kendi kendine yeterli hale getirilmiş köy komünleri sistemidir. Üçüncüsü ise merkezi gücün yönetici rolüdür. Bu güç, tarımın artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılaması için hidrolik mühendisliği ve diğer bayındırlık işlerinin zorunlu olduğu bir ortamda tarihsel olarak ortaya çıkmıştır.

Marx, Asya tipi üretim tarzı kavramını yalnızca “*Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı*”nın önsözünde kullanmıştır (O’Leary, 1989, s. 104). Ancak aynı kavramla ifade etmese de birçok kez, özellikle Hindistan bağlamında Asya’ya özgü üretim biçimlerinden bahsetmiştir. Örneğin, bu üretim tarzında toprakta özel mülkiyetin bulunmadığı tezini “*Kapital*”ın üçüncü cildinde açıkça ortaya koymuş, Asya’da toprakta bireysel veya ortaklaşa kullanım hakkı bulursa da özel mülkiyetin bulunmadığını, toprak mülkiyetinin devlete ait olduğunu söylemiştir. Düşünöre göre, böyle bir toplumda, devletten daha güçlü bir siyasal veya iktisadi baskı aracı bulunmamaktadır. Toplumun en üst seviyedeki efendisi devlettir. Egemenlik de ulusal çapta yoğunlaşmış toprak sahipliğinden oluşur (Marx, 1997, s. 695). Bu sistemin bir parçası olarak, Melotti’nin (1977, s. 67) ifadesiyle, devlet, üreticilerden vergi olarak alınan artık ürünün tek hak sahibidir. Büyük sömürücü sınıfların üyeleri ise kendi paylarını devlet aracılığıyla alır. Oysa feodal sistemde, devletten bağımsız olarak ranta mal ve hizmet biçiminde doğrudan el koyan sömürücü taraf feodal lorddur. Toprak feodal lordlara aittir. Lordların varisi de en büyük oğullarıdır (Melotti, 1977, s. 67). Toprakta özel mülkiyetin bulunmaması veya çok sınırlı olması, sınıf ayrımlarının ya suni çizgilerle belirlenmiş ya da kast sistemi tarafından kabul edilmiş eşitsizlikler olması, sömürü biçimlerinin çok katı olmaması ve devletin gücünün büyüklüğü Asya toplumlarının uzun süreli durgunluğunu açıklamaktadır (Melotti, 1977, s. 101). Devletin çok güçlü olması, dolayısıyla politik ve ekonomik hayat üzerinde tam hâkimiyetinin bulunması özerk bir “sivil toplum” alanının gelişmesini engellemiştir (Melotti, 1977, s. 103).

Marx, “*Grundrisse*”te de imalat ve tarımın birleşmesiyle oluşturulan köy komünlerinden bahsetmiştir. Bu komünlerin kendi kendini idame ettirdiğini, tüm yeniden üretim ve artı üretim şartlarını kendi içinde barındırdığını söyleyen düşünür, komünlerin ürettiği artık emeğin bir kısmının haraç, vb. biçimde despota verildiğine işaret etmiştir (Marx, 2015, ss. 399-400). Düşünürün 25 Haziran 1853 tarihli NYDT makalesinde de Asya ülkelerinde devletin güçlü olması iklim ve toprak şartlarıyla ilişkilendirilmiştir. Söz konusu makaleye göre, Doğu tarımının temelini kanallar, su şebekeleri ve yapay sulama oluştururken Batı’da suyun ortak kullanımı özel teşebbüse ve gönüllü iş birliğine dayalıdır. Uygarlığın çok düşük ve toprağın gönüllü iş birliği yapamayacak kadar geniş olduğu Doğu’daki sulama çalışmaları hükümetin merkezi gücünün müdahalesini gerektirir (Marx, 2007, s. 214). Bunun anlamı, Batı’daki toprak ve iklim şartlarının özel teşebbüsü teşvik ettiği, Doğu’daki şartların ise merkezi yönetimin güçlenmesini gerektirdiğidir.

Doğu’daki coğrafi ve toplumsal şartlar nedeniyle merkezi yönetimin güçlü olması, Marx’ın despotik devlet modelinin de bir bileşenini oluşturmuştur. Üretim güçlerinin devlete ait olması, John M. Hobson’a (2004, s. 12-13) göre, özel mülkiyetin ve sınıf mücadelesinin ortaya çıkmamasına neden olmuştur. Sınıf mücadelesinin bulunmamasını Marx Doğu toplumlarındaki durağanlıkla ilişkilendirmiştir. Düşünürün varsayımı, Kolja Lindner’in (2010, s. 5) deyişiyle, Avrupa’daki mülkiyet ilişkilerinin sınıf ayrımları ve bunlarla el ele giden sınıf çatışmaları sonucunda toplumsal ilerlemeyi mümkün kıldığıdır. Bu formüle göre, Hindistan’da toprakta özel mülkiyetin bulunmaması da sınıf mücadelesinin gelişmemesine yol açmıştır. Hindistan’ın durağan, pasif, hatta tarihsiz bir toplum olmasının nedeni de budur.

Diğer taraftan, Marx’ın Doğulu ülkelerde özel mülkiyetin olmadığı yolundaki iddiası tartışmalıdır. Robert B. Marks’a (2006, s. 15) göre, Çin’in (yaklaşık 1400-1800 arasındaki) geç imparatorluk döneminde bile emtia piyasaları Avrupa’dakilerden daha verimlidir ve özel şahısların toprak mülkiyetini koruyan yasal düzenlemeler mevcuttur. Amiya Kumar Bagchi (2008, ss. 24-25) de özel mülkiyet haklarının Hindistan’da daha MÖ beşinci yüzyılda, hatta belki daha önce tanındığına işaret etmiştir. Aslında Marx’ın Asya tipi üretim tarzı tezine yöneltilebilecek en önemli itiraz, geniş bir coğrafyaya ve binlerce yıllık tarihe sahip olan ve çok çeşitli kültürlerle ev sahipliği yapan Doğu ülkelerini tek bir formül üzerinden açıklamaya çalışması olabilir. Zira Lawrence Krader’in (1975, ss. 128-129) deyişiyle, Asya’nın farklı bölgeleri arasında derin farklılıkların bulunması, bu farklılıkların tümünü aynı kategori üzerinden kavramayı zorlaştırmaktadır. Krader’e göre,

Marx'ın Hindistan için öngördüğü hidrolik yükümlülükler nedeniyle güçlü merkezi yönetim modeli, Güney Batı Asya ve Orta Asya'dan çok Çin için geçerlidir. Melotti (1977, s. 105) de Marx'ın Asya tipi üretim tarzı modelini en iyi örnekleyen ülkenin Çin'in Orta Krallık dönemi olduğunu söylemiştir.

Marx'ın Doğu ülkelerinin çeşitliliğini ve her ülkenin özgün şartlarını göz ardı etmesi düşünürün bilgi kaynaklarının sınırlılığından kaynaklanmış olabilir. Lindner (2010, s. 2) bu durumu, “Batı dışı coğrafyalara hiç seyahat etmemiş ve o coğrafyalar hakkında hiç ampirik araştırma yapmamış olan Marx'ın bu ülkelere yönelik bilgisinin kısmen seyahat yazıları, parlamento raporları ve teorik incelemeler gibi büyük ölçüde Avrupa merkezci kaynaklara” dayanması şeklinde tarif etmiştir. Bu bilgi kaynakları doğrultusunda, düşünür, Hindistan'ı Asya tipi üretim modeline uygun, despotik bir siyasi yapıya sahip, sınıf mücadelesi yaşanmayan, durağan, atalet içinde ve iki bin yıldır topraklarını işgal eden imparatorluklara direnemeyen pasif bir toplum olarak görmüştür. Kendi başına gelişme şansı olmayan bu durağan ülkeyi gelişmiş bir ülkenin dinamizme kavuşturmasını da süreç acı verici olsa tarihsel açıdan olumlu bir durum saymıştır. Düşünürün Hindistan'daki İngiliz sömürgeciliğine bakışı bu şekilde özetlenebilir.

6. MARX'IN SÖMÜRGEÇİLİK DÜŞÜNCESİNDE YAŞADIĞI EVRİM

Marx'ın sömürgecilikle ilgili görüşlerindeki değişimin hayatının hangi dönemlerinde gerçekleştiği konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte Arjantinli Marksist Néstor Kohan'ın önerisi süreci açıklamada faydalı kabul edilebilir. Kohan (1998'den aktaran Saludjian vd., 2013, ss. 3-5), Marx'ın sömürgecilik ve kapitalist olmayan dünya hakkında iki farklı paradigmaya sahip olduğunu söylemiştir. Bunlardan ilki, 1840'ların sonuna kadar devam eden ve *Komünist Manifesto*'da yer alan paradigmadır. Düşünür, burada kapitalizmi ilerlemeyle ilişkilendirmiş, kapitalizmin dünyada yayılmasını olumlamıştır. Aynı paradigma kapsamında, kapitalist dünyayla kapitalist olmayan dünya arasındaki farkı “uygarlık-barbarlık” ikilemi temelinde ele almıştır. 1850'lerde ise emperyalizmin dünyada yol açtığı sonuçları görmeye ve görüşlerini değiştirmeye başlamış, Asya tipi üretim tarzı modelini ortaya atmıştır. Bu evrede de sömürgeçiliği “trajik, fakat kaçınılmaz bir şey” olarak görmüştür. Ancak 1850'lerin sonuna doğru bu paradigmadan radikal bir kopuş yaşamıştır. 1860'larda ve 1870'lerde Marx artık aşağıdaki üç faktörü içeren yeni bir paradigmayı savunmaktadır:

(i) felsefi düzeyde, ilerleme kategorisinin revizyonu, tarihteki herhangi bir determinizmin reddi ve Hegelci “tarihsiz halklar” kavramının terk edilmesi;

(ii) bilimsel düzeyde, daha karmaşık bir “tarihsel gelişim” kavramının kullanılması, barbar-uygar ikileminin terk edilmesi ve kırsal komünlere, ilkel toplumların ekonomisine ve etnolojisine ilginin artması;

(iii) politik düzeyde, ulusal ve sömürgeci sorunların, ayrıca çevre ülkelerindeki köylülüğün devrimci potansiyelinin keşfi.

Marx'ın sömürgeçiliğe ilişkin düşüncesinde geçirdiği evrimin kronolojik aşamaları ne olursa olsun, düşünürün sonraki dönemlerinde, Lindner'in (2022, s. 90) ifadesiyle, “kozmpolit bir düşünceye ve farklı tahakküm biçimlerine karşı artan bir duyarlılığa ve radikal demokrasi fikrine” sahip olduğu açıktır. Hindistan'daki sömürgecilik uygulamalarına ilişkin görüşlerinde de kendini gösteren bu değişimi aşağıdaki başlıklar halinde değerlendirmek mümkündür:

6.1. Sömürgecilik Tutumunda Değişim

Marx, “*Komünist Manifesto*”da kapitalizmi ulaşılması gereken ve tarihsel açıdan yaşanması zorunlu bir aşama olarak olumlamış, kapitalizmin en “barbar” ülkelere bile “uygarlık” getireceğini söylemiştir. 1860'tan sonra ise Larrain'in (1991, s. 225) deyişiyle, Marx ve Engels'in sömürgeçiliğe ilişkin görüşleri değişmiş, kapitalist yayılmanın uygarlaştırıcı etkisine vurgu yapan iyimser düşüncenin yerini daha kötümser ve eleştirel bir bakış açısı almıştır. Sömürgeci kapitalizmin yeni dünyanın maddi temellerini attığı şeklindeki görüşü de yerini emperyalist ülkelerin sömürge ülkeleri mevcut hallerinden de geriye götürme ihtimalini göz önünde bulunduran daha ihtiyatlı bir yaklaşıma bırakmıştır (Larrain, 1995, ss. 36-37). Örneğin, “*Kapital*”ın birinci cildinde, Marx, sanayileşmiş ülkelerin geri kalmış ülkelere “yeniden canlandırma” misyonuna sahip olduğundan bahsetmemiştir (Larrain, 1991, s. 233). Bunun yerine, kapitalist ülkenin sömürge ülkeleri hammadde ihtiyacını temin etmek için tarımsal üretim alanına dönüştürdüğünü yazmıştır (Marx, 2011, s. 431). Diğer taraftan, Larrain (1989, s. 53), Marx'ın, sömürgeci güçlerin sömürgeci sanayinin gelişmesini engellediğini kabul etmekle birlikte, sömürgelerin kapitalist sanayileşme aşamasına geçmek için önce geleneksel sanayilerinin yıkılmasının gerektiği yolundaki düşüncesinin devam ettiğini vurgulamıştır. Değişen şey, bu yıkımı gerçekleştirecek aktörün sömürgeci güç değil, ulusal burjuvazi olmasıdır. Ancak düşünürün

tarihsel ilerleme uğruna dış müdahaleye kapıyı kapatmış olması da sömürgecilik perspektifi açısından son derece önemlidir.

Marx'ın sömürgecilik konusunda değişen düşünceleri, İngiliz sömürgeciliğinin Hindistan'da yıkıcı ve yapıcı olmak üzere ikili misyona sahip olduğu tezini de terk etmesine yol açmıştır. Larrain'e (1991, s. 232) göre, Marx, 1860'tan sonra sömürgeciliğin yıkıcı ve yenileyici etkilerinin mutlaka aynı sürecin birbirinden ayrılmaz iki yönü olmadığını, ayrıca eski toplumların sömürgecilik tarafından yok edilmesinin yenilenmenin maddi koşullarını yaratmayabileceğini fark etmiştir. Aynı şekilde, John Bellamy Foster (2000, s. 2) de, 1860'lardan itibaren Marx'ın sömürgeci güçlerin sömürgeleştirilmiş ülkelerdeki kalkınmanın maddi öncüllerini sağladığı tezini terk etmeye yöneldiğini, bunun yerine, yoksul ulusları zengin uluslara bağımlı kılan uluslararası sömürü düzeni ve bunun işçi sınıfı enternasyonalizmi üzerindeki etkisiyle daha çok ilgilenmeye başladığını söylemiştir. Marx, Şubat 1881'de yazdığı bir mektupta, İngilizlerin Hindistan halkından aldığı yıllık kira, Hintlerin kendilerine faydası dokunmayan demiryolu için yaptığı ödemeler, askeri ve sivil İngiliz askerlerin emekli maaşları, savaşlar için aldıkları maaşlar gibi kalemler üzerinden Hintlerin her yıl İngilizlere yaptığı karşılıksız ödemelerden bahsetmiş ve bu durumu "intikamla kanayan bir süreç" olarak nitelendirmiştir. Bu sözler, düşünürün İngiliz sömürgecilerin karşısında, Hindistan halkının tarafında bir tutum aldığını göstermektedir.

Hindistan'da yaşananlar, V. G. Kiernan'a (1967, s. 179) göre, Marx'ın Batı kapitalizminin düzeltilemez mutlak kötülüğü konusunda bir kanaat edinmesinde etkili olmuş olabilir. İngiliz işgali altındaki Hindistan, Marx'a sınıflı toplumlardaki insanlık dışı davranışların büyütülmüş bir resmini sunmuştur. Kiernan'ın iddiası doğruysa, düşünürün 8 Ağustos 1853'te NYDT'de yayınlanan "Hindistan'daki İngiliz Yönetiminin Gelecekteki Sonuçları" başlıklı makalesindeki sözleri bu etkinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Söz konusu makalede, Marx (2007, s. 224), "burjuva uygarlığının derin ikiyüzlülüğü ve doğasında var olan barbarlık" ifadesini kullanmış, evinde saygın biçimler alan bu uygarlığın kolonilerde çıplak dolaştığını yazmıştır. Yani sömürgecilerin gerçek yüzünün sömürgelerde ortaya çıktığını ima etmiştir. Aynı makalede, Doğu Hindistan Şirketi komutanı Lord Clive'ı da "büyük soyguncu" olarak nitelendirmiştir. İngiliz sömürgecilerin ikiyüzlülüğü hakkında, "Hindistan'daki basit yolsuzluklar onların açgözlülüğüne ayak uyduramadığında korkunç gasplara başvurmazlar mı? ... "Kutsal dinimizi" savunma bahanesiyle Fransız devrimine karşı savaşırken, aynı zamanda, Hindistan'da Hristiyanlığın yayılmasını yasaklamadılar mı? Orissa ve Bengal tapınaklarına akın eden hacılardan para kazanmak için, Juggernaut tapınağında cinayet işleyip fuhuş ticareti yapmadılar mı" (Marx, 2007, s. 224) ifadelerini kullanmıştır. Marx'ın bu eleştirileri 1850'lerde yapmış olması, Kohan'ın emperyalizmin dünyada yol açtığı sonuçları görmeye ve görüşlerini değiştirmeye başladığı şeklindeki tezini haklı çıkarmaktadır. Düşünür bu evrede sömürgeciliği hâlâ Kohan'ın deyimiyle "trajik, fakat kaçınılmaz bir şey" olarak gördüğü için Hindistan'daki demiryolu sistemini coşkuyla savunmaya devam etmiş ancak bu konudaki görüşleri de zaman içinde değişmiştir. Larrain'in (1991, s. 232) verdiği bilgiye göre, 1879'a gelindiğinde, Marx, daha önce coşkuyla savunduğu demiryollarının geri kalmış ülkeler üzerindeki etkisi konusunda daha ihtiyatlı cümleler kurmaya başlamıştır: "Demiryolları elbette Dış Ticaretin gelişmesine büyük bir ivme kazandırdı, ancak esas olarak ham ürün ihraç eden ülkelerdeki ticaret, kitlelerin sefaletini artırdı".

Marx'ın sömürgecilikle ilgili görüşlerindeki farklılaşma "*Kapital*"ın birinci cildinin Fransızca baskısında yaptığı revizyona da yansımıştır. Lindner'in (2022, s. 105) deyişiyle, düşünür, 1867 tarihli Almanca baskısında "Endüstriyel açıdan daha gelişmiş olan ülke, daha az gelişmiş olana yalnızca kendi geleceğinin bir imgesini gösterir" ifadesini birkaç yıl sonraki Fransızca baskısında "Endüstriyel açıdan daha gelişmiş olan ülke, onu endüstriyel yolda izleyenlere yalnızca kendi geleceğinin bir imgesini gösterir" şeklinde değiştirmiştir. Dolayısıyla, Lindner'a göre, geç dönem Marx, yola bağımlı bir tarihsel gelişim anlayışına sahip olmuştur. Yine aynı çalışmada, düşünür, Batı'nın "ilkel birikimi" ve sömürgeci yayılmanın dehşeti hakkında bilgiler vererek işçi partilerine emperyal sosyalizmin cazibesini kesin olarak reddetmeleri yönünde örtülü bir çağrıda bulunmuştur (Losurdo, 2016, s. 131).

6.2. Sömürge Halklarının Kültürüne Yönelik Aşağılamalarda Değişim

Sömürgecilik konusundaki fikir değişikliği Marx'ın Batılı olmayan kültürlerle yönelik ifadelerine de yansımıştır. Örneğin, İngiliz yazar John Lubbock'un 1870'te yayınlanan "*Medeniyetin Kökeni ve İnsanın İlkel Durumu*" adlı çalışmasında Batılı olmayan kültürleri "bir hayvana veya ağaca ibadet eden" insanlar sözleriyle küçümsemesini eleştiren Marx, "*Etnoloji Defterleri*"nde, sanki kendileri "medenî İngiliz Kraliçe'ye ya da Bay Gladstone'a "tapınmazmış" gibi" ifadesini kullanmıştır (Marx, 2013, s. 264). Görüldüğü üzere, düşünürün Batılı olmayan kültürlerle yönelik "maymun Kanuman ve inek Sabbala karşısında hayranlıkla diz çökerler" türü küçümseyici ifadeleri geçmişte kalmıştır. Aynı şekilde, O'Leary'nin (1989, s. 125) 1870'lerin sonu ve

1880'lerin başında yazıldığını tespit ettiği “*Hindistan Tarihine İlişkin Notlar (664-1858)*” başlıklı çalışmasında, Marx (1947, s. 139), İngiliz işgalcilerden sıklıkla “İngiliz köpekleri”, “İngiliz gaspçılar” (Marx, 1947, s. 138), “İngiliz ikiyüzlüleri” (Marx, 1947, s. 68) gibi aşağılayıcı terimlerle bahsetmiştir. Bu örnekler, düşünürün önceki zamanlarda sömürgeleştirilen halklar için kullandığı küçümseyici sözlerin yerini o halkları küçümseyenler ve sömürgeciler için kullandığı öfkeli ifadelerin aldığını göstermektedir. Bu söylem değişikliği aslında Marx'ın sömürgecilğe yönelik yaklaşımındaki değişimin doğrudan yansıması olarak kabul edilebilir.

6.3. Tek Yönlü Tarih Tezinde Değişim

Marx'ın tarihsel süreçte bütün toplumların aynı evrelerden geçeceği şeklinde özetlenebilecek tek yönlü tarih anlayışından vazgeçmiş olması da sömürgecilik konusundaki düşüncelerinin değişiminin kanıtı sayılabilir. Kevin Anderson'ın (2010, s. 3) verdiği bilgiye göre, “*Komünist Manifesto*”da (1848) örtük olarak tek yönlü bir tarih tezini benimsemiş olan Marx, 1850'lerin başlarında NYDT'de yayınlanan makalelerinde, “*Grundrisse*”de (1857-58) ve “*Kapital*”ın Fransızca baskısında (1872-75) çok yönlü bir tarih anlayışına yönelmiş, 1879-82 arasında ise aralarında Rusya, Hindistan ve Latin Amerika'nın da bulunduğu Batı dışı toplumlar konusunda çok yönlü bir tarih yaklaşımını benimsemiştir. O'Leary (1989, s. 124) de 1868-83 yılları arasında düşünürün tarih ve antropoloji okumaları sonucunda Asya toplumlarına ilişkin gerçeklerle yüzleşmek zorunda kaldığını, Rus popülistleriyle yaptığı tartışmanın da etkisiyle, tek yönlü ve determinist tarihsel ilerleme anlayışını, çok yönlü ve gönüllü bir anlayış lehine değiştirdiğini söylemiştir.

Marx'ın tarih tezindeki değişimin teorik ve politik sonuçlarından biri, Lindner'a (2022, s. 68) göre, feodalizmin evrensel bir kategori olduğu fikrinden vaz geçmesidir. Düşünür, bu dönemde, feodalizmin yalnızca Avrupa'ya özgü spesifik bir üretim biçimi olduğunu düşünmeye başlamıştır. Örneğin, “*Etnoloji Defterleri*”nde Hindistan'ın köy yapısına “feodal” diyen John Phear için “eşek kafalı” (Marx, 2013, s. 174) ifadesini kullanmıştır. Böylece, feodalizm kavramının çok katı bir şekilde genelleştirilmesine, daha genel olarak da Batı Avrupa için geliştirilen kavramların Hindistan veya Asya şartlarına doğrudan uygulanmasına karşı çıkmıştır (Lindner, 2010, s. 19).

Bu noktada, Marx'ın Batı Avrupa için formüle edilmiş feodal sistemi Doğu ülkelerinin geçirmesi gereken zorunlu bir evre olarak görmemesinin düşünürün tarih tezini nasıl etkilediği sorulabilir. Bu soruya net bir cevap vermek zor olmakla birlikte, Andrew Zimmerman'ın düşünürün 1880-1882 arasında, yani ömrünün son yıllarında kaleme aldığı “*Etnoloji Defterleri*”nde tespit ettiği tutum değişikliğinin altını çizmek faydalı olacaktır. Zimmerman'ın (2015, ss. 1180-1181) verdiği bilgiye göre, Marx, söz konusu çalışmasında “kapitalist olmayan toplumların bir gün sosyalizme ulaşmak için kapitalizmi bekleyen basit ilkel topluluklar” olduğu şeklindeki Avrupamerkezci görüşten farklı bir yaklaşıma sahiptir. Artık düşünüre göre, kapitalist olmayan toplumlar kendi başlarına yeni kapitalist toplumsal örgütlenme olasılıkları ve sosyalizme geçişe ilişkin yeni yörüngeler önermektedir. Marx, 1881'de Rus sosyalist Vera Zasulich'e yazdığı mektupta da “*Kapital*”de “İngiltere tarihini, vaat edilmiş sosyalist topraklara ulaşmak için dünyanın geri kalanının uyması gereken bir norm haline getirmeyi amaçlamadığını” söylemiştir. Düşünürün 1883'teki ölümüyle birlikte, “*Etnoloji Defterleri*” ve Zasulich'e yazdığı mektupta örtük olarak yer alan bulguları formüle etme ve geliştirme imkânı kalmamıştır.

Düşünürün Doğu toplumlarının Avrupa çizgisini izlemek zorunda olduğu düşüncesinden farklılaşması, Asya tipi üretim tarzı modelinde, dolayısıyla, Hindistan'daki toprağın ortak mülkiyetine ilişkin görüşlerinde de değişime yol açmıştır. Daha önce toprağın ortak mülkiyetini Hindistan'ı geri bıraktıran bir durum olarak nitelendiren ve toprağa özel mülkiyet getiren toprak yerleşim yasasını memnuniyetle karşılayan Marx, 1881'de Sir Henry Maine'e yönelik eleştirisinde, toprağın ortak mülkiyetinin kaldırılmasının yerli halkı ileriye değil geriye iten İngiliz vandalizminin bir eylemi olduğunu yazmıştır (Kumar, 1992, s. 499). Düşünür, toprak sahipliğinin özelleştirilmesini Cezayir bağlamında değerlendirirken de bu özelleştirmenin işgalciler için büyük ekonomik faydalar sağladığını ve işgalciler lehine siyasi bir amaca hizmet ettiğini söylemiştir (Kradner, 1975, s. 412). Benzer bir şekilde, Marcello Musto'nun (2020, s. 22) dediği gibi, Rus antropolog Maksim Kovalevsky'nin 1879 tarihli “*Komünal Toprak Mülkiyeti: Parçalanmasının Nedenleri, Süreçleri ve Sonuçları*” adlı kitabını okuyan Marx, Kovalevsky'nin toprak sahipliğinin sanki bir doğa kanunuymuş gibi Avrupa örneğini izleyeceği ve her yerde ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçileceği şeklindeki düşüncesine karşı çıkmıştır. Düşünürün yeni yaklaşımı, ortak mülkiyetin bazı durumlarda varlığını sürdürebileceği şeklindedir. Bazı tarihsel kaçınılmazlıklar sonucunda ortak mülkiyetin ortadan kalkacağı görüşünü artık reddetmektedir. Robert Biel (2015) de Marx'ın başlangıçta Hindistan'da toprakta özel mülkiyetin bulunmamasının ilerlemeyi engellediğini düşündüğünü, sömürgeciliğin o ülkedeki geleneksel mülkiyet ilişkilerini parçalamasını ilerici bir adım olarak gördüğünü, daha sonra ise asıl çelişkinin sömürgecilerin halkı kendi topraklarından mahrum

bırakmasında yattığını fark ettiğini söylemiştir. Düşünürün sömürgecilerin halkı kendi topraklarından mahrum bıraktığını görmesi, sömürgecilik yaklaşımına ilişkin düşünce evrimindeki en önemli gelişme olarak kabul edilebilir.

6.4. Sömürge İsyanlarına Yaklaşımında Değişim

Marx'ın sömürge isyanları konusundaki fikir değişikliğini değerlendirmek nispeten daha zordur. Düşünür, 1881'de kaleme aldığı "V. I. Zasulich'in Mektubuna Cevap Taslakları" başlıklı yazısında Hindistan'daki sömürgecilik karşıtlarından devrimciler diye söz etmiş ve İngilizlerin yerli işbirlikçilerini kınamıştır (aktaran Alatas ve Sinha, 2017, s. 60). Dolayısıyla, 1881 itibarıyla Marx'ın sömürge isyanlarına yönelik tutumunun isyancılar lehinde olduğu açıktır. Fakat bu tutumun ne zaman şekillendiği çok net değildir. Anderson (2010, s. 238), 1856-57'ye gelindiğinde, Marx'ın NYDT makalelerinde Hindistan'daki Sepoy isyanını desteklediğini ileri sürmüştür. İrfan Habib (2022, s. 50) de 1857'de Sepoy isyanı patlak verdiğinde, Marx'ın İngiliz yönetimine tam bir tiksinti içinde isyancıların yanında yer aldığını ileri sürmüştür. Bu açıklamalar, isyan patlak verdiğinde Marx'ın hâlihazırda İngiliz sömürgecilere bakışının negatife dönmüş olduğunu düşündürmektedir. Pranav Jani ise Marx'ın sömürgecilikle ilgili düşüncelerinin bu isyanlar sırasında değiştiğini söylemiştir. Jani'ye (2004, ss. 82-83, 91) göre, isyandan önce Marx daha çok İngiliz burjuvazisine odaklanırken isyandan sonra dikkatini Hintlere yöneltmiştir. İsyan öncesinde Hindistan'ın gelişimini İngiliz sömürgeciliğinin gelişimiyle birleştirirken isyandan sonra Hindistan'daki sömürge kurumlarını daha derinlemesine araştırmaya başlamış ve Hintlerin İngilizleri "kovma" çabalarında "haklı" oldukları sonucuna varmıştır. Hem isyanın hem de ırkçı, şovenist İngiliz basınının "saçmalamasının" etkisiyle, düşünür, Hint halkını burjuva-proleter ilişkisinin klasik modelinde olduğu gibi, kurtuluşunu kazanmak için sömürgecilere karşı mücadele etmesi gereken aktör olarak görmeye başlamıştır.

Marx'ın 17 Eylül 1857 tarihinde NYDT'de yayınlanan "Hindistan'daki İşkencelerin Soruşturulması" başlıklı makalesi de düşünürün isyancıları desteklediği izlenimi vermektedir. Bu makalede, Marx, İngilizlerin yaptığı istismarları kınayan, isyancı Hintlerin isyan etmekte haklı olduğunu belirten ifadeler kullanmıştır (Marx, 2007, s. 242). Fakat aynı gazetede yayınlanan 15 Temmuz 1857 tarihli "Hint Ordusunda İsyan" başlıklı makalesinde, Sepoyların İngiliz sömürgecilere isyanını "Hindistan'da isyan eden Sepoyların işlediği vahşet gerçekten de dehşet verici, iğrenç, tarif edilemez niteliktedir" (Marx, 2007, s. 234) sözleriyle aktarmıştır. Ayaklanmayı başlatan da Marx'ın (2007, s. 234) sözleriyle, İngilizler tarafından "giydirilen, beslenen, okşanan, şişmanlatılan ve şımartılan Sepoylardır". Shlomo Avineri (1968, s. 24), düşünürün bu sözlerini "Marx, İngiliz baskısının vahşetini olağan bir şekilde kınasa da isyanın nedenlerine ve isyanı yöneten tamamen dağılık haldeki, yönünü kaybetmiş Hint sipahilere pek sempati beslemiyordu" şeklinde yorumlamıştır. Marx'ın İngilizlerin beslediğini söylediği Sepoy, yani Sipahi Ordusu, Avrupalı subayların yönetimindeki Hint askerleriyle oluşturulmuş bir ordudur (McNeill, 2002, s. 616). Sepoy isyanları da 10 Mayıs 1857'de Meerut'taki İngiliz Hint Ordusu askerlerinin Avrupalı subaylara karşı ayaklandığı ve çok geçmeden Hindistan'daki İngiliz sömürge yönetimine karşı bir halk ayaklanmasına dönüşmüş olan isyandır (Singh, 2013, s. 301). Yine 15 Temmuz 1857 tarihli makalede, Marx isyanın nasıl bastırılabilceği ve düzenin nasıl sağlanabileceği konusunda önerilerde bulunmuş, İngiliz komutanı sahaya geç çıktığı ve "kaçakları" yakalaması için atması gereken adımları atmadığı için eleştirmiştir (Marx, 2007, s. 228). Dolayısıyla, Marx'ın 15 Temmuz 1857'de sömürgeci İngiliz komutanlarına kaçakları yakalamalarına yardımcı olacak önerilerde bulunan tutumuyla 17 Eylül 1857'de isyancıları haklı bulan tutumu arasında bir çelişki olduğu açıktır.

Düşünürün 1857'nin Temmuz ayından Eylül ayına kadarki sürede isyanda desteklediği tarafı değiştirmiş olması muhtemeldir. Zira Jani (2004, s. 82) ve diğer bazı yazarlar (örneğin, Avineri, 1968, s. 25; Stanziani, 2018, s. 81) Hint isyanının Marx'ı devrimci hareketler üzerinde daha çok düşünmeye ve düşüncelerini gözden geçirmeye ittiğini ileri sürmektedir. Bu iddiaya göre, Marx, söz konusu gözden geçirme sürecinin etkisiyle, o sırada yazmakta olduğu "*Grundrisse*"te, önceki çalışmalarından farklı olarak kapitalizme geçiş için birden fazla tarihsel dinamiğin bulunduğunu belirtmiştir (Stanziani, 2018, s. 82).

Düşünürün birkaç ay içinde aldığı iki farklı tutum arasındaki çelişkiye yönelik bir diğer ihtimal, isyan konusunda tarafsız davrandığıdır. Bu iddianın sahibi Anthony Brewer'e (1990, s. 56) göre, düşünür isyancıları destek vermemiş, her iki tarafın vahşetini de kınamıştır. Marx'ın isyancıları destek vermeme gerekçesi ise o tarihte maddi ve sosyal temelleri henüz mevcut olmadığı için Hindistan'ın bağımsızlığa ulaşamayacağını düşünmüş olmasıdır. Aslında Larrain'in dediği gibi, Marx ve Engels o sıralarda ulusların kendi kaderlerini tayin hakkına inanmamakta, ulusal kurtuluş ve bağımsızlık mücadelelerinin daha güçlü ve daha ileri ulusların ihtiyaçlarına tabi kılınması gerektiğini düşünmektedir. Bu doğrultuda, düşünürler, tüm ezilen halkların zalimlere karşı zaferi için belirleyici şeyin İngiltere'deki proletaryanın zaferi olduğunu savunmaktadır (1991,

s. 231). O halde ilk devrim ülke içinde, yani İngiltere’de gerçekleşmeli, İngiliz işçi sınıfı takip edecekleri bir model yarattırsa o zaman sömürgeler de aynı yolu izlemelidir. Hint proletaryası da kurtuluş reçetesini İngiliz proletaryasından öğrenmelidir. Başka bir deyişle, uygun bir siyasi çerçeve olmadan sömürgecilik karşıtı isyan yapılmamalıdır (Hiddlestone, 2009, s. 8). Bu yaklaşım doğrultusunda, Marx ve Engels, ABD’nin Kaliforniya’yı Meksika’dan alarak ilhak etmesini, Cezayir’in de Fransızlar tarafından işgalini desteklemiştir (Larrain, 1991, s. 231). Larrain, düşünürün bu yaklaşımını Avrupamerkezciliği nedeniyle “geri” toplumların özgüllüğünü kavrayamamak şeklinde yorumlamıştır (1991, s. 240).

Görüldüğü üzere, Marx’ın ilk çalışmalarındaki kapitalizmin gelişmesi amacıyla sömürgeciliği destekleyen tutumu zaman içinde değişmiş, sömürgecilik karşıtı bir hal almıştır. Karl A. Wittfogel (1953, s. 357), düşünürün görüşlerini değiştirme hakkı bulunduğunu, ancak her akademisyenin bu tür önemli değişiklikleri açıklaması gerektiğini söylemiştir. Marx’ın görüşlerini değiştirdiği, bu değişikliğin nedenlerini açıkça belirtmediği ve bunun bir eksiklik olduğu doğrudur. Ancak Marx, revize ettiği düşüncelerini bir akademisyen olarak kaleme almamıştır. Yazıları çoğu kez dönemsel gelişmelere ve okumalarına yönelik teorik çıkarımlarını içermektedir. Fikirlerini değiştirme cesareti göstermesi ise neden değiştirdiğini açıklamamış olsa bile kendi başına kıymetlidir.

7. SONUÇ

Her birey kendi zamanının çocuğudur (Hegel, 2013, s. 24). Hegel’in bu sözü, tarihte iz bırakan düşünürlerden biri olan Marx için de geçerlidir. Radikal görüşlerine rağmen Marx da her insan gibi kendi döneminin hâkim düşünce ve önyargılarından etkilenmiştir. Zaten düşünürün kendisi de insanın bilincinin toplumsal var oluş şartları tarafından belirlendiğini söyleyerek insanların bakış açısının yaşadıkları tarih ve coğrafyadan etkilenmesinin kaçınılmaz olduğunu kabul etmiştir.

Marx, hayatının önemli bir bölümünü İngiltere’de geçirmiş bir on dokuzuncu yüzyıl düşünürüdür. O dönemde İngiltere’nin sanayileşme sürecinin ve sömürgeci bir güç olarak kazandığı hâkimiyetin kapitalist toplumu çözümlemeye çalışan bir düşünürün görüşlerini etkilememesi beklenemez. Etkilemiştir de. Marx da kendi dönemindeki birçok insan gibi Avrupalı olmayan halklara yönelik önyargılara sahip olmuş, onların kültürleri hakkında küçümseyici ifadeler kullanmıştır. Dahası sömürgeciliği kapitalizmle ilişkilendirerek kaçınılmaz kılan ve meşrulaştıran bir anlayışı dillendirmiştir. Ancak Marx’ın hayatının sonuna kadar devam eden gerçeği anlama çabası ona doğru bildiklerini değiştirme gücü de vermiştir. Yaşamının muhtemelen ilk otuz kırk yılını sömürgeciliğe tarihsel ilerleme adına onay vererek geçiren düşünür, emek sömürsüne karşı çıkan ve yeni bir toplum projeksiyonu sunan düşüncelerinin yarattığı albeniye kendini kaptırmamış ve değişme cesareti göstermiştir. Bu değişimle birlikte, zaman içinde sömürgeciliğin karşısında durmaya başlamış, Avrupalı olmayan halkların kültürlerini aşağılayanlara ve sömürgecilere duyduğu öfkeyi yansıtan yazılar kaleme almıştır. Yine aynı değişme cesareti sayesinde “ben Marksist değilim”⁵ diyebilmiş, başka bir deyişle, bakış açısını kendi düşüncelerinden esinlenmiş bile olsa bir ideolojiyle sınırlandırmamıştır.

Marx’ın sömürgeciliğe ilişkin düşüncelerini ne başlangıçtaki ne de revize edilmiş haliyle benimsemek gerekmez. Düşünürün kapitalizm eleştirisinin ve toplum projesinin günümüz dünyasını anlamaya yardımcı olmadığı da savunulabilir. Fakat düşünürün sömürgecilik konusundaki düşünce evriminden haberdar olmak hâlâ anlamlı ve kıymetlidir. Zira bildikleri değişince insanın kendi de değişir.

⁵ Engels, Edouard Bernstein’a yazdığı 2-3 Kasım 1882 tarihli bir mektupta, Marx’ın Lafargue’a bir keresinde ‘Ben Marksist değilim’ dediğini belirtmiştir (Althusser, 2006, s. 14).

MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ	
Makale Bilgileri:	
Değerlendirme:	İki Dış Hakem /Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan:	* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur
Benzerlik Taraması:	Yapıldı /intihal.net vb.
Etik Bildirim:	sobed@mehmetakif.edu.tr
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Yapay Zekâ Kullanımı:	Yazar, bu çalışmada dil kontrolünde yapay zekâ destekli uygulama kullandığını belirtmiştir.
Telif Hakları & Lisans:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Article Information:	
Peer-Review:	Double anonymized /Two External
Ethical Statement:	* It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks:	Yes / intihal.net etc.
Complaints:	sobed@mehmetakif.edu.tr
Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Use of Artificial Intelligence:	The author has stated that he used an AI-assisted application for language checking in this study.
Copyrights & Licence:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study. Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

KAYNAKÇA

- Ahmad, A. (1996). *Lineages of the present: Political essays*. Tulika.
- Alatas, S. F. ve Sinha, V. (2017). *Sociological theory beyond the canon*. Palgrave Macmillan.
- Althusser, L. (2006). *Philosophy of the encounter: Later writings, 1978–87* (çev. G. M. Goshgarian). Verso.
- Anderson, K. B. (2010). *Marx at the margins: On nationalism, ethnicity and non-Western societies*. University of Chicago Press.
- Avineri, S. (1968). *Karl Marx on colonialism and modernization*. Doubleday.
- Bagchi, A. K. (2008). *Perilous passage: mankind and the global ascendancy of capital*. Oxford University Press.
- Biel, R. (2015). *Eurocentrism and the communist movement*. Kersplebedeb.
- Blackburn, R. (1997). *The Making of New World slavery, from the baroque to the modern, 1492-1800*. Verso.
- Blaut, J.M. (2000). *Eight Eurocentric historians*. The Guilford Press.
- Blaut, J. M. (2012). *Sömürgeciliğin dünya modeli: Coğrafi yayılmacılık ve Avrupamerkezci tarih* (çev. Serbun Behçet). Dergâh Yayınları.
- Bolat, B. ve Ayaz, R. (2021). Sömürgeciliğin tarihsel seyri ve XIX. yüzyılda İngiliz sömürgeciliğinin kodları. *Atatürk Yolu Dergisi*, 69, 115-139. <https://doi.org/10.46955/ankuayd.1028330>
- Brewer, A. (1990). *Marxist theories of imperialism: A critical survey* (2. baskı). Routledge.
- Bulgur, D. (2004). Ticaretten sömürgeciliğe XIX. yüzyılda Hindistan ve İngiliz hâkimiyeti. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 17, 63-102.
- Das, S. K. (2009). Marx on India: A revisionist agenda. *Frontier*, 42(10/13), 8-17.
- Doğan, O. ve Erdoğan, A. (2017). XIX. yüzyılda İngiliz sömürgeciliğinde Hindistan'ın yeri ve önemi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(3), 839-847. <https://doi.org/10.21547/jss.320177>
- Farooqi, A. (2010). History of social formations in India. *The Marxist*, XXVI(4), 49-60.
- Ferro, M. (1997). *Colonization: A global history*. Routledge.
- Foster, J. B. (2000). Marx and internationalism. *Monthly Review*, 52(3), 11–22. https://doi.org/10.14452/MR-052-03-2000-07_2
- Günarslan, H. (2020). Avrupalıların Doğu ticareti mücadelesi: İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin kurulması. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 44(2), 101-126.
- Güngör, F. (2014). Sömürgecilik bağlamında Rusya'nın Orta Asya ve Kafkasya politikası. *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 6(24), 26-34.
- Habib, I. (2022). *Essays in Indian history: Towards a Marxist perception* (15. baskı). Anthem Press.
- Hegel, G. W. F. (1991). *Hukuk felsefesinin prensipleri* (çev. Cenap Karakaya). Sosyal Yayınları
- Hegel, G. W. F. (2013). *Tüze felsefesi: Anahatlarda tüze felsefesi ya da doğal hak ve politik bilim* (çev. Aziz Yardımlı, 2. baskı). İdea Yayınevi.
- Hentsch, T. (2008). *Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya politik bakışı* (çev. Aysel Bora). Metis Yayınları.
- Hiddlestone, J. (2009). *Understanding postcolonialism*. Acumen.
- Hobson, J. M. (2004). *The Eastern origins of Western civilisation*. Cambridge University Press.
- Jackson, A. (2013). *The British Empire: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Jani, P. (2004). Karl Marx, Eurocentrism and the 1857 revolt in British India. C. Bartolovich ve N. Lazarus (Eds.) içinde, *Marxism, modernity and postcolonial studies* (ss. 81–97). Cambridge University Press.
- Karakaya, İ. ve Nazarı, M. İ. (2023). Hindistan-Pakistan çatışmasında Keşmir sorunu. *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*, 7(3), 1-22. <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.15.1>
- Kızılcılık, S. (2018). Sömürgecilik, ırkçılık ve soykırım olarak modernlik. *Journal of Human Sciences*, 15(4), 2012-2028. doi:10.14687/jhs.v15i4.5547
- Kiernan, V. G. (1967). Marx and India. *The Socialist Register*, 4, 159-189.

- Krader, L. (1975). *The Asiatic mode of production: Sources, development and critique in the writings of Karl Marx*. Van Gorcum.
- Kumar, A. (1992). Marx and Engels on India. *The Indian Journal of Political Science*, 53(4): 493–504.
- Kumar, S. (2017). Contribution of Western culture in nationalism of India. *International Journal of History and Cultural Studies*, 3(4), 22-25. <http://dx.doi.org/10.20431/2454-7654.0304002>
- Kuş Büyüktaş, C. (2019). İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin kuruluş aşamasında İngilizlerin Hindistan’a yerleşme çabaları. *Mavi Atlas*, 7(2), 275-293. doi: 10.18795/gumusmaviatlas.622262
- Larrain, J. (1989). *Theories of development: Capitalism, colonialism and dependency*. Polity Press.
- Larrain, J. (1991). Classical political economists and Marx on colonialism and ‘backward’ nations. *World Development*, 19(2/3), 225-243. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(91\)90257-1](https://doi.org/10.1016/0305-750X(91)90257-1)
- Larrain, J. (1995). *İdeoloji ve kültürel kimlik: Modernite ve üçüncü dünyanın varlığı* (çev. Neşe Nur Domaniç). Sarmal Yayınları.
- Lindner, K. (2010). Marx’s Eurocentrism: Postcolonial studies and Marx scholarship. *Radical Philosophy*, 161, 27-41.
- Lindner, K. (2022). *Marx, Marxism and the question of Eurocentrism*. Palgrave Macmillan.
- Losurdo, D. (2016). *Class struggle: A political and philosophical history*. Palgrave Macmillan.
- Maddison, A. (2006). *The world economy: Vol I, A millennial perspective, Vol II, Historical Statistics*. OECD Publishing.
- Marks, R. B. (2006). Asia in the remaking of the modern world. *Education about Asia*. 11(2): 14–18.
- Marx, K. (1947). *Notes on Indian history (664–1858)* (2. baskı). Foreign Languages Publishing House.
- Marx, K. (1997). *Kapital Cilt III* (çev. A. Bilgi). Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2015). *Komünist manifesto* (çev. E. L. Bakaç). Zeplin Düşünce Yayıncılık.
- Marx, K. (1904). *A Contribution to the critique of political economy* (çev. N. I. Stone). Charles H. Kerr&Company.
- Marx, K. (2007). *Dispatches for the New York Tribune selected journalism of Karl Marx* (Ed. J. Ledbetter), Penguin Classics Yayınları.
- Marx, K. (2011), *Kapital Cilt I* (çev. A. Bilgi). Sol Yayınları.
- Marx, K. (2013). *Etnoloji defterleri* (çev. Kıvanç Tanrıyar). İstanbul: Hil Yayınları.
- McLellan, D. (2006). *Karl Marx: A biography*. Palgrave Macmillan.
- McNeill, W. H. (2002). *Dünya tarihi* (çev. Alâeddin Şenel, 6. baskı). İmge Kitabevi, 6. Baskı.
- Melotti, U. (1977). *Marx and the third world*. Macmillan.
- Mezzadra, S. ve Samaddar, R. (2020). Colonialism. Musto M (Ed.) içinde, *Marx revival: Key concepts and new interpretations* (ss. 247-265). Cambridge University Press.
- Montesquieu (2015). *The spirit of the laws* (20. baskı) (çev. A. Cohler, B. Miller ve H. Stone). Cambridge University Press.
- Moore, R. J. (1984). India and the British Empire. C. C. Eldridge (Ed.) içinde, *British Imperialism in the nineteenth century* (ss. 65–84). Macmillan.
- Musto, M. (2020). *The last years of Karl Marx: An intellectual biography*. Stanford University Press.
- Narayanswamy, R. (1986). Utopia and determinism in Marx, Lenin and Stalin-I. *China Report*, 22(2), 129-140. <https://doi.org/10.1177/000944558602200203>
- O’Leary, B. (1989). *The Asiatic mode of production*. Blackwell.
- Oculi, O. (1974). On Marx’s attitude to colonialism. *The African Review (Dar es Salaam)*, IV(3), 459–71.
- Özcan, A. (2000). İngiliz Sömürgeciliği. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22 (ss. 299-302).
- Özcan, A. (2014). İngiliz sömürgeciliği. A. Özcan (Ed.) içinde, *Sömürgecilik tarihi (Afrika-Asya)* (ss. 60-74). Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Yayınları.
- Özensoy, A. U. (2019). 15 ve 16. yüzyıllarda sömürgecilik hareketleri, Fiyat Devrimi ve sömürgecilik ideolojisi. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(3), 819-834.
- Rabasa, J. (2010). *Without history: Subaltern studies, the Zapatista insurgency, and the specter of history*. University of Pittsburgh Press.

- Robinson, R., Gallagher, J. and Denny, A. (1989). *Africa and the Victorians: The official mind of Imperialism* (2. baskı). Macmillan.
- Said, E. W. (2013). *Şarkiyatçılık: Batının Şark anlayışları* (çev. Berna Ünler). Metis Yayınları.
- Saludjian, A., Augusto, A. G., de Miranda, F. F., Corrêa, H. F., Carcanholo, M. D. (2013). *Marx's theory of history and the question of colonies and non-capitalist world*.
https://www.ie.ufrj.br/images/IE/TDS/2013/TD_IE_015_2013.pdf.
- Singh, H. (2013). Class, caste, colonial rule and resistance: The revolt of 1857 in India. C. Barker, L. Cox, J. Krinsky ve A. G. Nilsen (Eds.) içinde, *Marxism and social movements* (ss. 299-316). Brill.
- Stalin, J. (2021). *Dialectical and historical materialism: Concerning questions of Leninism*. Foreign Languages Press.
- Stannard, D. E. (1992). *American holocaust: The conquest of the New World*. Oxford University Press.
- Stanziani, A. (2018). *Eurocentrism and the politics of global history*. Palgrave MacMillan.
- Stoetzler, M. (2015). *Karl Marx and imperialism*.
https://prifysgolbangor.elsevierpure.com/ws/portalfiles/portal/16217783/2015_Karl_Marx.pdf
- Sunar, L. (2014). *Marx and Weber on oriental societies: in the shadow of western modernity*. Ashgate.
- Tharoor, S. (2023). *Utanç imparatorluğu: İngilizler Hindistan'da ne yaptı?* (çev. Yusuf Selman İnanc). Kronik Kitap.
- Vardar, A. (2012). *Çeviribilimde sömürgecilik-sonrası dönemeç: Çevirileriyle özgürleştirme çabası* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Wittfogel, K. (1953). The ruling bureaucracy of Oriental despotism: A phenomenon that paralyzed Marx. *The Review of Politics*, 15, 350-359.
- Yurdakul, İ. (2014). Diğer sömürgeci ülkeler (Almanya, İtalya, Belçika). A. Özcan (Ed.) içinde, *Sömürgecilik tarihi (Afrika-Asya)* (ss. 92-108). Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Yayınları.
- Zhang, Y. (2014). *Back to Marx: Changes of philosophical discourse in the context of economics*. Göttingen University Press.
- Zimmerman, A. (2015). Marxism, modernity and marginality. *Critical Sociology*, 41(7-8), 1175-1182. doi: 10.1177/0896920513512697